क्र० - 76
परिग्रहण सं - 2006
मन्त्र रहस्य
पत्र - 56 - पूर्ण (तन्त्र)

मंत्ररहस्य

(1)

तन्त्र

परिग्रहण संख्या 2006

कु० 76

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥संसेव्यानमनंतयत्नाद्विष्णोः परमं पदं॥ प्राप्नुं मंत्रेषु गोपालविष्णोः क-
र्माणि पश्यत॥१॥ ननु सत्साहित्यसत्तामखंडैकरसे विष्णोः परमे पदे परंनीयं स्वरूपं चेन्निरवद्ये
तत्राविद्यावद्विषयाणि कर्माणि न संभवंति नतरां क्रियापराणां मंत्राणां तत्प्रकाशनपरत्वेन तस्मा-
त्कर्मोपगत्या परमपदप्राप्तिः संभवति सा योग्यायं नियोग इति चेत्॥ सत्यं॥ सत्ति परमात्मनः पं-
रूपाणि भूविजांकुरतरुपल्वोपमानि स्थूलशबलस्वरूपैर्विराड्विष्णुसंज्ञानि॥ तत्र भूमेर्बीजादय इव सू-
क्ष्मस्थूलवत्पादयो नातिरिच्यंते तेन यापिवरक्षे परिणतानेकबीजगर्भे फल्गुमिव विराड्विष्णुरनेकश-
लस्वगर्भोस्ति॥ स च कारणाकारणात्मा मूर्त्त्वा ब्रह्मानेकब्रह्माण्डाश्रयो घरोद्धरणाद्यनेककर्माश्रयस्त- ॥
तस्यार्के च सामवेगेष्णो॥ यस्य रूपं विभ्राद्दिमामविंदद्गुहेत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्य यएषोंतरादित्ये हिरण्म-
यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इत्यादिना प्रागुक्तस्याद्य मेव गोप्त्रैः सामवागेव कर्माणि॥
सामेति पृथिव्यादिः प्रपंचश्चास्यभोगेष्णो अंगुलिपर्वाणि। यस्य वराहस्य इमां पृथिवीमित्यादिश्रुतिप-
पदानामर्थः। सोयं विष्णुर्नित्यसिद्ध ईश्वरोऽन्येतु तदाराधनसिद्धा इंद्रादय ईश्वराः शालाटव इव फल-
भावं प्राप्तास्ते च सर्वे सर्वैश्वरा इति श्रूयंते त एते सर्व एव समाः सर्वे नंता इति॥ तत्र बहूनां सर्वैश्व-

रत्वासंभवादेकएवायं गोत्वादिवज्जात्यचेतद्वद्वा प्रतिदेवतं परिसमाप्त इति स्वधर्मैरिव देवताधर्मैरपि
स्तूयते।।उपहितेषूपाधिधर्मान्वयदर्शनात्।।नन्नूपाध्यभिमानिनी देवता स्वधर्मैरिव ब्रह्मधर्मैः स्तोतुं
शक्या।।उपाध्यनुपहितधर्मान्वये तत्स्वरूपस्योपप्रसंगात्।।गच्छतीव घटाकाशो घटे गच्छति तु च्यते।।
घटाकाशस्यैनैः स्पर्शो घटे स्तीति तु दुर्वचं।।यथाहुः।।समारोपस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत्।।वि
षयस्य तु रूपेण समारोपं न रूपवदिति।।अथ मंत्रसंग्रहः।।एवैकस्मिन्यथा दर्शे प्रासादे मुकुरांतरैः।
सहितो दृश्यते देव एवं लोकः सुरांतरैः।।१।।तस्मात्सुदेवताः सर्वाः प्रत्येकं विश्वयोनयः।।अन्योन्यया
नयश्चैव यथा यास्कमुनीरितं।।२।।यत्किंचिद्दैवतो मंत्रो विष्णुलोकोपवृंहितः।।वेदमेवः सपतो वि
ष्णुः सर्वदेवतनामभृत्।।३।।अचांदाशतयीस्थानां प्रायः शाखेषु संग्रहः।।स्तनशास्त्रनयात्सर्वस्तु
तो शास्त्रं प्रतिष्ठितं।।४।।अगारूढानि सामानि तुर्यो वेदोपि कार्यः।।यजूंष्यगनुगान्येव सर्वस्तुतो ज
नार्दनः।।५।।अविरोधाद्दपूर्वत्वाद्देवताविग्रहादिकं।।मंत्रार्थवादप्रामाण्यान्मनुते बादरायणः।।६।।
अर्थवादसमुन्नीतविधिमुख्याद्धि चेर्वणो।।क्रतं त्वन्योष्टिरुस्तस्तात्कर्तारं कल्पयमृच्छति।।७।।महा
भाग्याद्देवताया इत्युपक्रम्य प्रकृतिसार्वनाम्याचेतरेतरजन्मानो भवंतीतरेतरप्रकृतय इति

यास्कः। यो देवानां नामधा एक एव वाग्मदिति तदेतत्सौप्रजापत्यदृशाद्वदिति। परीतिष्ठन्त यश्चैतमर्थं दर्श-
यंति। तस्मात्सिद्धं सर्वेषां मंत्राणां विष्णुपरत्वं। क्रियापरत्वं तु तेषामुपचारात्। तदुक्तं ब्रह्मसिगानो
क्रियाणे शामंत्रस्येनान्वयायोगात्। तथाहि। अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधा-
तममित्यत्र मंत्रे एकस्यैवाग्नेः स्तुतिकर्मणः यज्ञं प्रतिपुरोहितमित्यनेनाहवनीयादिरूपेणाधिक-
रणत्वं देवमित्यनेन संप्रदानत्वं ऋत्विजमित्यनेन करणाकारकत्वं होतारमित्यनेन कर्तृकारकत्वं
रत्नधातममित्यनेन फलप्रदातृत्वमप्युक्तं। न चैतद्विशेषणानां मंजस्यैनव्वक्तनेत दृष्टिमानि
न्यस्मिन्नेश्वरे वा संभवति नहि सर्वस्मिन्पत्ते संप्रदानत्वं मुख्यं फलप्रदत्वं वा मुख्यमीश्वरमुख्यादन्यस्या
स्ति। तथा होतारमृत्विजमिति सामानाधिकरण्यं सविशिष्टतत्पर्यकं स्यात्। तेनैव च होतुरपि सामाद्धु
त्वं यजमानपरमेव स्तुचितं। ततश्चवसावर्त्यधर्मेणानुग्राहकत्वधर्मेणा वाग्न्युपाधिको मुख्य ईश्व
र एवात्र स्तुतो भवति मुख्यायाश्च सा। एवमग्निरिति शौरदिति रंतरिक्षमित्यादावप्यदित्यादिविग्रहोपा
धिकस्य ब्रह्मण एवसावर्त्यसिद्धिमेव वीर्यं तेन तत्वभूतं दर्शितं सत्यपर्यमुपन्यस्यते यजमानः प्रस्त राम
रदत्यादार्थवादत्वात्। अन्यथा मंत्राणामपर्यवासानो चाविशेषापत्तिरिति दिक्॥ एवमध्याधानगते २

ष्टिविशेषैः सोऽविच्छिन्नसांप्रदायायां विनियुक्तोऽयं मन्त्रो ब्राह्मणविद्भिरग्निदेवतापरतयैव व्याख्यातः क
र्मसमृद्ध्यर्थं। तत्र च नासंकोचेन विशेषणानामन्वय इत्यस्यार्थ एव विद्वांसः कुर्वन्तु। एवं इषे त्वेति मंत्रेऽपि
इषे इतीष्टमार्गार्थं त्वा मार्गार्थं त्वेति प्रातिपदिकांशेन तत्तद्दानसमर्पणे च तेन संबोध्यमुपादि प्रदि
तीयाविभक्त्या तस्य उत्साद्यत्वविकार्यत्वसंस्कार्यत्वरूपकर्मत्वासंभवादाप्यत्वमेवोच्यते। तत्रेष्ट
मार्गभेदादाप्तिभेदाद्बहुमर्थः प्रतीयते। हे वेद वध्यप्रद त्वां वेदवध्यार्थं कण्ठगते विस्तृत त्वामीकरवं
हज्ज्ञानमार्गापगमेनावाप्नवानीति वा हे सार्वात्म्यप्रद त्वां सार्वात्म्यार्थं नदीसमुद्रवत्सरिच्छेदाभि
मानत्यागाद्वाप्नवानीति वा हे सारूप्यप्रद त्वां सारूप्यार्थं कीटभृंगवत् ध्यानेनावाप्नवानीति वा
हे स्वर्गप्रद त्वां स्वर्गार्थं कर्मणा अग्नामवद्वा प्रवानीति वा। यद्वा लोमा रूपमित्यत्र च बद्धमारारी त्वा हे
शाखेशाखावच्छिन्नपरमेश्वर त्वां शाखारूपं द्वेष्यन्या यच्छेदनक्रियया ऽवाप्नवानीति वा। तत्रापू
र्वपूर्वापेक्षया उत्तरउत्तरोऽधीजघन्य इति स्वसंवेद्यात्म्यापीइषे त्वेति शाखामाच्छिनत्तीति श्र
त्वं वाद इष इति च ब्राह्मणविदः। हे शाखे त्वां ग्रस्न्माय च्छिनद्मीत्यसंततपरो हास्ति त्वाप्यावनत्व ते कर्मस

समर्थ्य॥ नतावता मंत्रः स्वारसिकमर्थं जहाति॥ नहि कदाचन स्तरीरुतोत्येच्छ गार्हपत्यमुपतिष्ठ
३ तइत्यादाविंद्रपदस्य न इंद्रगुणया कर्मकाले गार्हपत्योपस्थापकत्वेपि स्वारसिकैंद्रत्वं विहन्यते॥
यं ध्येयस्थानपर्यवपायत्तेः॥ तस्मान्मंत्राणां स्वारसिकमीश्वरपरत्वं॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनंती
ति श्रुतेश्च तत्संमतं क्रियापरत्वेतु विनियोगवशाज्जघन्यवृत्तिरिति सिद्धं॥ स एवंभूतो विष्णुः पर
मकारुणिको नामभिः कर्मभिश्चास्मदादिभिरार्चैराह्नयमानः स्तूयमानश्च स्वस्य वेश्वरूपं
गजेंद्रुनादिभ्य इव तरेभ्योप्याविष्करोतीति तद्वारा च वेदमवं परमं पदं सत्यादिलक्षणं आत्मीयं
प्रापयतीति युक्ततरो यं नियोगो यन्मंत्रेषु विष्णोः कर्माणि पश्यतेति॥ तस्यैवं फलोपमस्यवि
ष्णोर्नमस्यत्वं स्तुत्यत्वं च विरूपद हैमंत्राबाहतुः तं नेमिति॥ तं नेमिमृभवो यथानमस्व सहूति
भिः॥ नेदीयो यज्ञमंगिरः॥१॥ हे अंगिरः तं परमेश्वरं सम वो देवाय यथाऽऽनमति एवं त्वमपि आ
नमस्व सहूतिभिः समानैर्यौगैराह्वातैः भो भगवन्नमस्त इत्येवं भावयेते त्यर्थः॥ नेदीयो नेदी
यांसं सुपास्यस्तुगीति सुपो स्रक संन्निहिततरं मंतर्यामिणामित्यर्थः॥ तथा च मंत्रांतरं अस्ति राम ३

आयात्कनीयस उपार इति। उपारे समीपे। कीदृशं तं नेमिं संसारचक्रस्य कालचक्रस्य कालच
क्रस्य वा। आद्यंतशून्यस्यापि नेमिमिव नेमिं परिधिभूतं। अत्र चक्रोपमस्य परिच्छेदकत्वेन व्याप्ति
दृष्टांतः। व्रह्मोपमस्य आकाशवत्सर्वतगत्वं नित्यत्वं तादृग्दृष्टांतो नूनमपद इति बोध्यं। पुनः कीदृ
शो यज्ञं। हविरातिथ्यं निरूप्यते सोमे राजन्यागते इ सुपत्रस्यावेलम्बो भवतीति विष्णुर्वै यज्ञस्तस्मा
एतद्धविरातिथ्यं निरूप्यं नदद्युपसंहरति से मामि मानिनं यज्ञापरनामानं विष्णुं तेन याज्ञो सो
म्यागच्छतः सर्वोपि वैष्णव इति गम्यते॥१॥ ॥तस्मा इति। तस्मै नूनं सम्मितः देव वाचा विरूपनि
त्यये। वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिं। २। तस्मै यज्ञापरनाम्नो विष्णवे नूनं निश्चितं अभिद्यवे। द्योः अव्या
कृताकाशस्य जगत्कारणस्य बीजोपमस्य अभितो वर्तमानाय फलोपमाय भोः विरूपनित्यया
वाचा अपौरुषवेदरूपया सरस्वत्या सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोदस्व प्रेरयस्व। कीदृशाय तस्मै।
वृष्णे अभिमतफलवर्षिणे। २॥ ॥अपौरुषेयीणामपि वाचामयमेव स्तुत्य इत्याह ना
भाकः। यस्मिन्विश्वानि। यस्मिन्विश्वानि काव्या चक्रे नाभिरिव श्रिता। त्रितं जूती सपर्यत व्रजे

गावो न संयुजे युजे अश्वाँ अयुक्षत नन्नु भं तामन्यके समे॥३॥ यस्मिन्नीश्वरे विश्वा विश्वानि सर्वाणि
४ काव्यानि काव्यानि व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिः कविभिः कृतानि भारतरामायणादीनि निक्षितानि
निपर्यवसन्नानि। एतेषां प्रतिकल्पं वर्णानुपूर्वीभेदेपि अर्थतो भेदाभावान्नित्यत्वमभिप्रेत्य
तं वेदेपि यस्मिन्काव्यानि षितानीति। तत्र दृष्टांतः चक्रे नाभिरिवेति। यथा नाभिश्चक्रस्यैकदेशो वा
भोति एवं काव्यानि एतस्मिन्नेशान एव वर्णयंती त्यर्थः। नमेतं त्रितं त्रयाणां गुणानां तननिं तारं मायाया
अपि स्रष्टारं जूतिजू स्सामस्याख्याने नेति यावत् इति मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्प इति धीक
र्तिषु जूतिशब्दस्य पाठात् सपर्यत पूजयत। तं कं। येन व्रजे गोकुले गावः प्रसिद्धाः नशब्द इवा
र्थे। संयुजे एकीभावे न युज्यत इति संयुक् तस्मै पित्रे सह जातकर्मणि। आत्मा वै पुत्र नामासी
ति मंत्रं पठन् अभेदव्याख्येन पुत्रं स्पृशति। पितुः प्रियार्थं यथा गोकुले गावो रक्षिताः एवं युजे सखे
अर्जुनप्रियार्थं अश्वान् तस्यैव रथे तुरगान् अयुक्षत योजितवान्। अर्जुनस्य सारथ्यं कृतवानि
त्यर्थः। उभयत्र प्रयोजनं नमतामन्यके समे इति। कुत्सिता अन्ये अन्यके दुःशत्रवः समे सर्वे नमं

तां हंसं नामेति ॥ मामृणा म्नमवे सर्वेदू तियास्कः ॥ अत्र युजे संयुजे पद्माभां अर्जुनं द्वावेव गृहीतुं युक्तौ ।
पुराणेतिहासप्रामाण्याद्बुजादिपक्षे द्वंतर सन्निधाना हारश्चेति स हृदयाय अबिद्गं कुर्वंतु अत्र का व्याश्रि
ताइ त्यालंकृता इति पूर्वसवर्णोऽप्यविभक्तेः सुपांसुलुगिति लने नैव ॥३॥ ॥ योन मस्यः स्लः सः सर्वकाव्या
त्म यश्चत्र तस्वरूपं प्रसावामीये सूक्ते मंत्रद्वयेन दर्शयति ॥ इंद्रं मित्रमिति ॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर
थो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ॥ एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥४॥ यदि
दं सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति वेदांतप्रसिद्धं एकमद्वितीयं सत् तदेव विप्राः विद्वांसः बहुधा बहुप्र
कारेण वदंति कथयंति ॥ तमेवेंद्रमित्रादिरूपं चाहुः यश्च सुपर्णो गरुत्मान् दिव्यो द्योतमानः तेन योऽ
ग्न्यादिश्च तमेवाहुः ॥ अत्र चाप्याहुर्वदंति आहुरित्यभ्यासोऽर्थस्य भूयस्त्वं द्योतयति अहो दर्शनीयाऽहो
दर्शनीयेतिवत् ॥४॥ ॥ कृष्णमिति ॥ कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतंति ते आ
ववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥५॥ यदेवं सर्वदेवतारूपं सत् तदेव ब्रह्म सूर्यमंडला
न्तर्वर्त्ति ऋषिभिर्वाचकः शब्दो राश्चनिर्दिति वाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म लक्ष्ममिह त्वाभिधीयते य

ह्रादित्यस्य मुह्लेभाः सैवसायय म्रीसं परः व्हलंत हृ स्तह्नामव्हमेलं म हृशातः पुरेभाद्दतिशास्त्र
प्रसिद्धं सत्वानं हृस्वहृपंभाः शाब्धितं ज्योतिर्गीयचाममपि भर्गभावेरोश्छ्छेनिवेदितं नेयानं यांस्त
त्रैतियानं स्थानं निहानं यानमस्थलियानं भूलत्वस्थाधिपअनुत्वस्यास्तुपराः शोमनपतनाः हरयः प्र
गेषु भागहराः संतो ये दिवमुत्पतंति स्वरामपि भूमौ न तिष्ठंति तेपि देवाः अपरोवसानाः पंचप्राणा
ऊतावायः पुरुषवचसोभवंतीतिश्रुतेरपशब्दिते मानुषैः शारीरैराच्छादितादसर्पः अपाऽवच्छेदे
नव्हम्मे समंतात् उपयादेवादिरूपेणाव्हत्वास्थितादसर्पः व्हतुवर्तेनेस स्परन्नास्तनस्वाकर्मफलस्य
सहनात भोगस्थानात् स्वर्गादित्येतिशेषः । तदेवसहनं स्तोति । आदित् अस्मादेव स्वतस्यासह
नात् घृतेन जलेन पृथिवीमुपवृतेव्हष्टिद्वाराछिमांक्रियते । स्वर्गवासापेक्षयाव्हम्मसांनिध्ये
श्रेय इति मत्वा सर्वे देवाः भूमौ वासमरोचयंत सर्पः ॥५॥ ॥नकिंदुमिचंसैयां वितिद्वयोरप्या
न योर्मत्रयोः सूर्यदेवतात्वं स्पर्यदैवत्येतेतेतरूपं सूर्यानवर्णितंतोन्यत् सदभिधांकव्हम्मंवस्थिसायां
कयाहा आरव्हम्मेनेति ॥ आव्हम्मेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता राम ५

रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्।६। कृष्णेन कृष्णशब्दितेन रजसा रंजकेन एष स्वेवाने द याती ति
श्रुति प्रसिद्धेन सत्ता हेतुना आवर्त्तमानः सविता देवो याती तिवदं स्वाश्रुत्या केत्स्वेवान्यात् कः माराप
परेष आकाशाग्राने हेनस्यादिति श्रुत्यंतर प्रसिद्धं सवितुश्चाकृष्णेन रजसैनः एवमिति दर्शि
तं। न च कृष्णेनेति रथेनेतास्य विशेषणं संभवति व्यवहितत्वात्। कृष्णमाद्युदाहृतश्रुत्यंतरविरो
धाच्च सोऽयं त्वंत्वं चोदिवाकीर्तीवादीपचारिकं। लिंगादर्शनात्। सो ष स्पष्टार्थः॥६॥ ॥अत्रैव मंत्रांत
रमुहाहरति। यत्कृष्ण इति। यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन्। ततस्त्वामेकवि ८ शतिधा सं
भृता सुसंभृता॥७॥ हे भगवन् यत् यस्मात् त्वं कृष्णः सत्वनं द स्वरूपोपि मायया रूपं रूपकृत्वा
ताद्यं विविधाकृतिकं कृत्वा निर्मायवनस्पतीन् स्थावरं जंगमं च प्राविशः प्रविष्टवानसि। एतेन तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरर्थो दर्शितः। यतः प्राविशिविशस्ततो हेतोः वनस्पतिभ्यः सकाशात्
ऋांतरं तः प्रविष्टं संभरामि [illegible] एवसमिधः आचिनोमीत्यर्थः। सुसंभृता सम्यग्भरणा वनाभा
वेन। एकविंशतिधेत्येकविंशो वै पुरुष इति संख्या सामान्यादिध्मस्यापात्मरूपत्वं दर्शितं। एतेन

६ वे

ओषधे त्रायस्वैनं स्वरोतन्यावाशाः दुःखचेतने प्रयोजनसंबंधोपि तत्तद्देतः प्रतिष्ठं चेतनाभिमाये
शानन्तु चेतनां धाभिमायेरो तापि सर्वत्र ज्ञेयं ॥४॥ ॥कुतो हेतोर्भगवानस्मावनमतारे सतस्याह।
उत माता इति। उत माता महिषमन्ववेनदमी वौ जहति पुत्रदेवाः। अपाञ्चाद्दूत्रमिंद्रो हनिष्यन्स्
खविहमावित रंविक्रमस्वी। माता अदितिः पृथिवीति यावत्। द्यौः पिता पृथिवी मातेति मंत्रवर्णा
त्। महिषं महांतं इंद्रं अन्ववेनत् तस्याहितं स्ववचनं प्रकाशितवती॥ तदेवाह अमी इति। हे पुत्र
अमी देवास्त्वां जहति त्यजंति। गोब्राह्मणाय ज्ञादीनामसुरे भुवि भंगे भूते भागमलभमा
नाः देवास्त्वामरक्षितारं त्यजंतीति भावः। अथ इंद्रो वृत्रं वारयति घर्ममिति वृत्रं असुरकुलं
हनिष्यन् घ्नातयिष्यन् स्वयमशक्तः सन्निदमाह। हे सखे अंतर्यामितया परमात्मतया विष्णो
व्यापनशीलवितरं विशेषेण स्तुतरां क्रमस्व अस्तुत्क्रं पराक्रमं कुरु असुरान् जहि इत्यर्थः॥ ८॥
॥ सप्तवमिंद्रेण अभ्यर्थितो विष्णुर्देवक्याउदरे योगमायाद्वारा पूर्वं सप्तसंख्यात् अद्य गर्भान् प्रवे
श यदित्याह समार्ध्वं गर्भा इति। समार्ध्वं गर्भा भुवनस्परे तो विष्णोसि प्तष्ठं ति प्रदिशा विधर्मणा तो

राम ६

धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परिभवंति विश्वतः ॥८॥ कालनेमिपुत्राः षड्गर्भाख्याः ब्रह्म
णा मारीचाद्वा मरत्वं प्राप्ताः अपि पितामहेन हिरण्यकशिपुना मां पितामहं परिसत्य देवपितामहं श्र
यंतो यूयं स्वपितुर्हस्ते नैव मरणं प्राप्स्यथेति शप्ताः ते पातालेशयानाः ब्रह्मवरदानात् सुप्तेन शरी
रेण स्थिता अपि देहसंपाता लिंगशरीरेणोर्ध्वावासिष्ठो हृतास्तेव योगमायाबलेन जन्मां
तरं नीता वीरा तत्र चक्रं सीमंतेन कालनेमिना ते निहता इति हरिवंश उपाख्यायते। तेन षट्स्मा मद्ध
गर्भत्वं रामोऽपि देवक्या उदरात् सामिगर्भ एव योगमायया निष्कृष्य रोहिण्या उदरे निवेशि
त इति अयमपार्द्धगर्भ एव। एवं सप्तगर्भार्द्धगर्भाः भुवनस्य रेतो भुवनबीजभूतस्य विष्णोः प्रदि
श्यत इति प्रदिक् तया प्रदिशा आज्ञाकारिण्या योगमायया हेतुभूतया विधर्मणि विपरीतधर्मेऽंशे
नामरत्वमंशेन जन्मादिमात्मकमिति एवंरूपे भूचरे ष्ठत्वं तद्गुप्ते रतिष्ठंति। एतदेवाद्वतेइति। ते सप्ता
पार्द्धगर्भाः विपश्चितो ज्ञानवंतः धीतिभिः पूर्वैर्यां देहानां निधानैरवस्थापनैः परिभवंति साकल्ये
नैवर्त्तंते। पुनश्च ते मनसा परिभुवः मनोमात्रेण साधनेन विश्वतः देहेंद्रियादिव्याकल्येन संपन्नाः

मंत्र भागवत:

सतः परिभवंति । उपयंते पुनरिति पर्यः । अत्र रामविषये मनसेत्युभयत्रान्वेति । तस्य मातृहृदये पि
७ मनो मात्रेणाप्रवेशात् स्वकर्मज देहाभावादिति ध्येयं ॥९॥ ॥ कृत्स्नमिति यानमिति भगवतो भूप्र
वेशाउक्तः स्वविशदयति । यदिमिति । यदि स्वकारेन सोऽयुसावेदृः यदि हृदर्शा हि हृगि न्तुतस्मात् ।
समातुर्योनापरिवीतो ऽन्तर्बहु प्रजानिर्डुनि मा विवेश ॥१०॥ यो यंधीधातुः ई एनं मपंचं चका
रवहियितवान् सः अस एव प्रपंचं न वेद । नहि जडं मनः स्वकार्यविदितुमर्हं महृदि वघटं । यश्चाहं
कारः ईनं एनं ददर्श । योऽहं पृत्वाभिमानी तस्माद्दपि नु निश्चितं हि रुकृ एथकद्वृत्ए वायएवं
विधो ऽहंकारस्यापि साक्षी केवलं दृग्ज्ञान स्वरूपः समातुर्योनासुपांसुलुगिति सुपोऽडा । योनेः
गर्भाशयस्य अंतर्मध्ये परिवीतो ऽपी जरायुणावेष्टितो भूत्वा निर्सतिं भूमिं आविवेश । कीदृशः
बहुप्रजाः अष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रस्त्रीषु प्रत्येकं दशदश चान् एकैकन्या च जनयतः स
हं पुत्रपौत्रेषु बहुप्रजं स्वं । एतत्सर्वं रूप मस्त भगवान् स्वयमिति तस्याः स्मृतेर्मूलं ॥१०॥ ॥ कथं तु तेमा
तुर्योना वाविवेशे त्यत आह कृत्स्नं तत्वे मेति हे भूमन्त्वेते न वरं तद्रूपेण पुरस्ति सो रुशतो माशय राम ७
कृत्स्नं तत्वे मूरूशतः पुरामाश्चर्याणि दृष्ट्या चिर्विदुषामिदेकौ । यदत्रवीतादपतेह गर्भं स घाम्नि जातो भवकसीई हृतः ॥

ततः यद्वायुरः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहान् ग्रसन्त तुर्यस्वरूपस्य यत् वक्ष्यमाणः स लोनं दृष्टिवत्त्वं रूपं
तत् एवम् प्राप्नुयाम। यस्य एकमिति एकमेव अर्चिः श्वासाव दृश्यमानं समष्टिजीवरूपं बहुषु देहे
नो अनेकेषु देहेषु चरिष्णुभोक्तृरूपेणावर्त्तते। यल्लक्ष्यमाणः अप्रवीतान्यस्ति प्रकर्षेणावीतं गमनं य
येषु संचारो यस्याः सा अप्रवीतानि रुद्धगतिर्निगडयस्ता देवकी सर्वः कृष्णीयदेवकीपुत्रायेति श्रीदे
ग्यदेव क्या एव वक्ष्यमाणत्वदर्शनात्। सा गर्भे स्वगर्भे दधाति धारयति दधाधारणे इत्यस्य रूपं। आह प्र
सिद्धः सः त्वं जातो गर्भतो बहिराविर्भूतः सन् सर्वं दुहुस्य एवमनिश्चितं चितं स्वस्तु हृतो दुनोति ति
हृतः मातुः खेदकरो वियोगदुःखप्रदो भवसीत्यर्थः। एतेन देवकीते वसुदेवस्य गृहे जन्म घट
वानिति सूचितं। तत्र वैकुंठस्थं उस्य वाक्यं अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्यातिरिति प्रास्ना वयं शावसा नु
वंशं यदुमिति च प्रमाणं। तत्र हरिवंशे पूर्वं सोमवंश्या यदुपातेः सकाशाज्जातस्य यदोः क्रोष्टादीना
रभ्य अष्टरवसुदेवान्तो वंशाउक्तः। विकदुयाम्पुनः सूर्यवंश्या ह्रयश्वाज्जातस्य यदो रैव माधवादि
क्रमेण वसुवसुदेवान्तो वंश उक्तः। तत्र ययाघ्नलपुत्रस्य वसिष्ठस्य मित्रावरुणाभ्यां पुनर्जातस्य

८

पिनामरूपयोर्भेदः पूर्वार्धान्वयाद्धिसिद्धे दृष्टश्चनासीत्। एवं ययातितो हर्यश्वाद्युजातस्य यदोरपि देवे
यं। यथा चक्रपुत्रस्यापि सनत्कुमारस्य कार्त्तिकेयत्वे स्कंद इति नाममात्रं भिन्नं न व्यक्तिः नमस
स्यारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः स्कंद इत्याचक्षत इति छांदोग्ये दर्शनात्। तथा शूरस्याय
यातान्वये हर्यश्वान्वये च जातस्य वसुरिति नाममात्रे नाभेदः तेन वसुदेवस्य शूरपुत्रत्वं वसु
पुत्रत्वं च संगच्छते। अत एवमुदाहृतं श्रुतार्थः। अहं वसुनः वसोः सकाशात् भुवं अमवां
नुभागमोऽउ भावशाब्दभावो वार्षः। पूर्व्यः आद्यः पतिः स्वामी। अविशेषात् कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः=।
तथा शाव साबल्ये नतुर्वशं यदुं च प्राज्ञा वयं प्रकर्षेण। अविनवा न स्मि। यदुवंशीया वयमतिबलवत्त
रा इति। अत्र तुर्वसुग्रहणं ययाती ययदुवंशाज्जत्व ज्ञापनार्थं। तेन यदुवंशे नु तस्य भस्य देवकीभ
र्तुर्गेहे भगवान् उत्पन्न इति सिद्धं।।११।। ।।अयं जातमात्रो मातापितृविप्रयुक्त इत्युक्तं तत्र हेतुमाह। वि
ष्णुमिति। विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन्। उरुक्रमः ककुहो यस्य
पूर्वीर्न मर्धंति युवतयो जनित्रीः।।१२।। स्तोमासः मंत्रेषु संस्कृताः महान्तो विष्णुं पुरुदस्मं बद्धाय राम ८

तनं अर्काः अर्चकाः यामनि भक्तजनेषु प्रेमपीयूषपरिवेषणोगमन् गताः प्राप्ताः । यमोपरिवेषणो एवमि
त्यादिहुपरिवेषणो यमेईस्वाना । केदुवमगस्यैश्वर्यस्यकारिणाद्वा । अयमर्थः एकः पुत्रमिव प्रेम्णा
वद्याल्लेषकरणादिनाधिक्तुं महोभकरोति । अपरां द्उभयाज्ञानमिवा । तंत्रारोहनस्यैकरूपत्वादि
माबभेदान् उरुक्रमो महान् त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः पादविद्दे पायस्य सः कुकुहः कुहको स्ति
यतो यस्य पूर्वीः जनित्रीः प्रथमाः मातरः युवतयः देवक्याद्याः बहुत्वं कल्पभेदाभिप्रायेण पूजाया
वा । अत्र स्तुपो स्तुपो मतीति जसः स्थाने नमदुं इति भगवद्वचनेन महिम्ना उपेता अपि नतुकं तं के
ण प्रेम्णा श्लिघंतो नेन प्रेम भक्तेषु गोकुलजने हे वरं कोमहदिति ॥ १२ ॥ ॥ स यं स्विज्ञातद्वति
यउक्तं जातमात्रहेवाः परिवभुरित्याह वसिष्ठाः सस्वरिति । सस्वश्चिद्धितन्वः । शुंभमानो
आहंसासो नीलं पृष्ठा अपप्तन् । विष्णुं पादौ अभि नो मा निषेदुन रोनरावाः सर्वेनमदंतः ॥
१३ ॥ स्वः स्वर्गः यमरुः स्वेन संभिन्नेन च अस्तमनंतरा । अभिलाषणं नीतेचतेस्तु खंबः पदासं द्दिमि
तिश्नाति निरुक्तं स्तुखवनाससमान सत्वः श्रीपद्माध्यासितं मंडलं । चिद्वीपनर्थः कोनिपाती

सूचनप्रसिद्ध्यर्थौ वा। हंसा सोऽहंसाः देवाः असमंतात् अपसव्रगताः प्राप्ताः तन्वः तनूः शुभमा
९ नाः शोभयंतः दिव्यरूपधारिण इत्यर्थः। नीलपृष्ठाः इलयोरैक्यात् नीडं स्वर्गः पृष्ठे येषां ते नाक
पृष्ठाः अंशमात्रेण स्वर्गस्थिता सर्वात्मना भूमिमागता इत्यर्थः। विश्वं कृत्स्नं शार्दूलः पृथु लोहि
नेष्टिकरं घुस्थानमंतरिक्षस्थानं च देवतायूथं अभितः सन्ततान् मां मामं दृभि मं निषदनि
षसाद। अत्रवसिष्ठः शास्त्रदृष्ट्या मस्तगभेदाद्वीश्वरमस्य प्रव्रजेनेति दिशति। मामुपास्वेति अ
हं मनुरभवमिती द्भुवाम देवा द्विवत्। तत्र दृष्टांतः। नरो नेतादिः। नशब्द उपमार्थे। यथा नरो
मनुष्याः सवने पुत्रजन्माद्युत्सवे ररावाः रमणशीलाः मदंतो हृष्यंतः संस्क्रिय मा तस्य शिशो
रभितो निषीदंत्येवं देवाः कृष्णमभितो निषेदुरित्यर्थः॥१३॥ ॥एवं निषण्णाः देवाः वसुदेवं संबो
धयंति द्वाभ्यां इमे दिव इति भौमानुषइमे परिदृश्यमानाः दिवः संबंधिनो देवाः अनिमिषाः
निमेषवर्जितत्वेन अत्यंतं सावधानाः पृथिव्याः संबंधिनं अचेतसं अज्ञं जनं स्वयं चिकित्वां
सः तस्य हितं जानंतः तं नयंति एवं कुरुष्वेति शिक्षयंति। तद्देवा ऊचुः। प्रव्राजेद् इति प्रकर्षेण व्रज ९ राम
इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयंति। प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्।

ते देशसीमामुल्लंघ्यगच्छते पुरुषाय नद्यो यमुनायाः संबंधिजलं आउ भाव आर्षः गाधं प्राप्ट्‌ कलि
पिजानु ह्यघ्नमस्ति अतोनास्माकं एरोवर्ति नो स्पर्शिशो: विष्णितस्यावेवे ष्टि वा प्नोतीति विट्‌ पातीति वा
पिबतीति वा पितः विट्‌ चासौ पितश्च विष्णितः जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तातस्याविष्णुशब्दस्यार्थ
भवत्वा कर्मणि षष्ठी । एनं विष्णितं पारं यमुनायाः परं तीरं प्रापयितुं पर्षन्‌ स्नेहवान्‌ आदरयुक्तो भवतु ।
यमुना च तुभ्यं मार्गं दास्यतीति भावः ॥१४॥ ॥ ननु कथमितरे रक्षातेन मयायं पारे नेतुं शक्यः कुचाये
नि तास्थापनीयइत्याकांक्षायां मादृशः यदिति । यदो पावदंतिः स्वामिभइ मिजो पद्धांतिवरुणाः
सुदासे । तस्मिन्नातोकं तनयं दधाना मामकर्मे देवहेलनं तुरासः ॥१५॥ यत्‌ स्नानं गोपावत्‌
गोपाश्च युक्तो । यत्रच अदितिर्मित्रो वरुणाश्च सुदासे शोभनीयदानेनं दायमद्दं उत्सवादि रूपं भा
मसुखं अनाम यं च यच्छंति । तस्मिन्‌ स्नाने तोकमपत्यं तनयं पुंजातीयं आदधानाः भवतेति शे
षः । तत्र स्नापयते त्वर्यः भोतुरासः तुराद्‌ तस्त्वतः प्लवमानमनोवेगास्ताः देवहेलनं देवानाम
वज्ञानमामकर्ममाकुरुत । आर्षः पुरुषव्यत्ययः । स्वामे द्विविवस्याया वा उत्तमपुरुषप्रयोगः ॥१५॥

१० एवं देवैरानीतो वसुदेवः कृष्णमानीय नन्दागारे यशोदानिकटे स्थापितवान्॥ तेनैव सहागताः देवाः
तत्र भगवतः स्वरूपं वर्णयंति। इदमुत्यदिति त्रिभिर्मन्त्रैः॥ इदमु त्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो
वयुनावदस्थात्। नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय॥१६॥ इदं दृश्यमुरूपेण
दृश्यमानं उ निश्चितं त्यत् वेदान्तप्रसिद्धं ज्योतिश्चिन्मात्रं पुरुरूपं दैर्घ्यसाहितिकं। वयुनावत् भवि
तुं जातमित्यर्थः। नूनं निश्चितं उषसः उषोभिमानिन्यो देवताः एतं पृथिवीं कृणवन् अलंच
क्रुरघेतिशेषः। जनाय दुष्टनिग्रहादिना जनहितायेत्यर्थः। कीदृश्य उषसः दिवो दुहितरः॥
अव्याकृताकाशाज्जाता इत्यर्थः। अत एव विभातीः विशेषेणाभासमानाः॥१६॥ अस्थुरिति। अस्थुरु
चित्रा उषसः पुरस्तान्मिता इव स्वरवोऽध्वरेषु। व्यूव्रजस्य तमसो द्वारोच्छंतीरव्रञ्छुचयः पावकाः॥१७॥
पुरस्तादितः पूर्वं चित्राः उषसः अस्थुरुत्पन्नास्ताश्चर्यकराः उषःकान्ताः स्थिताः एव। १५। इमे दिवो
अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति। प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य राम
विष्पितस्य पर्षन्॥१८॥ तपापिताः मिता इव परिच्छिन्ना एव अप्यानेदकरत्वात्। अयतनी तूष्णीः १०

रो छ

अखंडानंदप्रकाशिके त्वर्थः। मितत्वे दृष्टांतः। अघ्ने रेणुस्वरवद्भूपेकदेशमात्रव्याप्तुस्पाद्दूत्य
र्थः। एतादृशस्य व्रजस्य संबंधिनस्तमसो मूलज्ञानस्य पोषकाणि द्वाराद्वाराणि देहाद्यभिमाना
न् उनिश्चितं मुच्छंतीः वेपरि तेन प्रकाशयंतीः प्रगाशयंतीः अत्र नष्टतव्याः। यतः श्रुचयः शु
द्धाः पावकाः शुद्धिकर्त्र्यः। अहो व्रजस्य भाग्यं यत्राखंडब्रह्मप्राकट्यं चिद्रूपनाविर्भूतमाविरभूदिति
भावः॥१७॥ ॥न केवलं व्रजस्य भाग्यं अपि तु भोजे प्रलक्षितानां दृश्यं यकयादवानामपि
त्याह उच्छंतीरिति। उच्छंतीर द्य चितयंत भोजान्राधोदेयाघोषसोमघोनीः। अचित्रे अमृतः प्रणायः
ससंलबुध्यमानास्तमसो विमुध्येः॥१८॥ अद्य भोजान् उच्छंतीः कंसेनाभिभूतान् प्रकाशयंतीः
उषसः चितयंत जानीत राधोदेयाय धनप्रदानाय मघोनीः धनवतीः। अत्र व्रजस्य तमसो द्वा
रा स्युच्छंतीरिति भोजान्राधोदेयाय उच्छंतीरिति च व्रजस्याज्ञानापगमेन परमपुरुषार्थभागित्वं
भोजानांश्रीकरहेनावरपुरुषार्थभागित्वं चोक्तं तत्र व्काराणां प्रागेवोक्तं विछुत्तामासद्दूस्याचात
धा। अप्रविहे अचचनीयेमहामोह तमसि विमध्ये अ [illegible] तारतिशेषः प्रणायोऽसुराः ससं

मं०त्र०भा० नुरूपं तु यथा प्रत्तुध्यमानाः स्वहितमितिशेषः । तदेवं मंत्रत्रयेण क्रमात् ब्रह्मसाविर्भावो जनस्यो
पकाराय व्रजस्य कैवल्याय भोजानां राज्यादिलोभाय चेत्युक्तं ॥१७॥ ॥ अथ परमब्रह्मयोः स्वा
११ न्तर्यामिरूपयोः साहचर्यमाह अपाडिति । अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयो भा
निः । ता शश्वंता विषूचीना वियंता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यं ॥१८॥ स एवं अपाङ् प्रत्यङ्
सन्नपाङ् पराङिव एति । अंतरात्मापि सन् बहिर्भावेन पुरुषांतररूपेणाचेरिति । कुतः स्वधया
लोकानां पुण्येन कर्मणा गृभीतो वशीकृतः स नु अमर्त्यः ब्रह्मोऽन्तर्यामि मर्त्येन नृदेहेन देहका
र्याभिमानिना स्वात्मना रामेण सयोनिः समानायां योनौ उदरे स्थाने वा भवतीति सयोनिः सोदर्यः
सहचरश्च । ताबुभावपि रामब्रह्मोऽन्तर्यामीमौ तौ शश्वंता शश्वद्भुवौ । यौ वैतत्कालोपस्थत्वं वियान्तं चै
न्तर्यामिणामिति श्रुतिप्रसिद्धो सूत्रांतर्यामिणो । तयोरन्यं एकं सर्वे जनाः निचिक्युः कार्यरूपत्वाज्जा
नंति । ज्ञातवंतः प्रांच इति वा । सूत्रात्मनोपि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् । अन्यं ब्रह्म न निचिक्युः इदं तया राम
न जानीयुः प्रत्यगात्मत्वेनाविषयत्वात् । गोपजनादुत्सर्पात् ॥१९॥ ॥ हरिवंशक्रमेणाथ मंत्रा ११

कूटास्त्रमंगमाह । एषु रिति । एष पूरयो दक्षिणाया अधिपो येनैर्ऋतो वासो प्रसन्नतासो प्रसृष्टुः । कुस्मादुदं
स्मादुर्यादु विहायाश्चिकित्संतामानुषायस्यायाया २० दक्षिणायाः दक्षिणादिक्संबंधी नस्तुदूतई ऐ
र्यः रयः शोकंर अप्रयोजिनियुक्तेऽप्रसुरेरिति शेषः । एनं प्रसन्नतासो प्रसन्नताः देवाः आसमंतात् अप्रसुः
परिवार्य स्थितवंतः । ननु तं भंक्तुं अप्रशक्नुवन्निसर्थः । सरथः रूल्मान रूलं प्राप्य विहायाः आकाशः
तं प्रति उदस्थात् उत्थितः । रूपमेनं तरिष्ठे उत्क्षिप्त इत्यर्थः । तदा मानुषायमनुष्यरूपस्वरूपस्यस्य
यायनाशो विषये चिकित्संती विचिकित्संती संदिहानाः अर्या श्रेष्ठा सर्वा प्रजाऽभूदिति शेषः । कथमेत
स्वरूपमुक्त्वा हंकथं चानेन सन्निहितो पिशिशुर्न मर्दितः दुत्याश्चर्यमममन्यतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ शाकु
निरूपायाः पूतनायाः वधमाह । हेतिरिति । हेतिः प्रक्षिणानदभा तस्माना ष्टांपदंश्च णणुतेन्निधाने अ
श भो गोभर्यं श्चुपुरं षेभ्यश्चास्तमानो हिंसीदिह देवाः कथोतः । २१ । हेतिरिति वं हेति राणुधवन्नरसुरूपा
यक्षिणी अस्मान भिभवितुमायातापि न दभाति नाभिभवति । प्रस्तुत अग्निधाने अग्निरूपस्वरू
पस्य साधानेपानेन र्पहोतिमिन्ने अष्टांग प्रषुगतिहीसाहानेषु अस्मास्मिजंतानचूाहीपयं सांत्र

स्नाभीष्टिकार्यं प्रदं स्मानकुरुते। कस्माद्यस्तेन हानव्याजेन वव्रावेन पपाते सोऽर्थः। एवमुक्त्वा शांति
पठंति स्म नदृति। नोऽस्माकं गोभ्यः पुरुषेभ्यश्च धांकृभ्यो नमस्ते। भो देवाः कपोतो महसा हृतो नो
१२ स्मान्मा हिंसीदिति।।२१।। ।।वात्सारूपिणा तेनाव तेन वस्मिन्विहायसि नीते देवास्तेषां पतिं साक
मिति। साकं यस्मप्रपतं चाबे राकिकिहीविना। साकं वातस्य घोऽमासाकं नभस्य निहारकया।२२। हे यक्ष्म
महारोगवत्सापहरूपपराक्षस चावेगाघोषवर्ती न शिशु नाकिकास व्यक्तभाषरोनदीवता क्रीडनकि
किही विनाकस्मिन् खलु पतनहेतुनाम्ना कं साऽद्वलं प्रपत। अंतरिक्षान्तच्युतो भव। तया वातस्य घोऽमा
पांसुरेखया व्योमस्पर्शिन्या वासे यासाकं स घृ एव न नस्य नष्टो भव। तया निहारकया नितरां हा इति का
यति शाब्दं करोति सनयेति निहारका तीव्र वेदनातया साकं नश्य। नष्टे च त्वयि भगवान्स्मदीयाय वेष्टं
विहरत्विति भावः। एवमुक्तमात्रेण तत्तथैव जातमिति ज्ञेयं।।२२।। ।।ततश्चिच्चतुर्वार्षिकं कुलंगव्याधि
नोगोपाः प्रार्थयंते। अग्निं तं मन्ये इति सूक्तेनात तच्चायं मंत्रः नवा न इति। नवाना अस्न आभरसो त्र भ्यः राम
सुहितो रिषः। ते सोम यच्चान्चुल्वा दृतासोर्दमेदमझ षस्तोतमस्याभर।२३। हे अग्नेजाठरहृपेणा १२

व
तः स्वभर्गान्नो ऽस्मभ्यं स्तोतृभ्यः नवाः अभिनवाः क्षीरमंडदधिमस्तुनवनीताद्याः यज्ञे प्रयुज्यमाना दुःषे
त्वा नि अभर अप्राहरः सुक्षितीः कल्याणा भूमीः याभिर्भूमिभिः ताभिरायुः सत्वबलारोग्यादिकं भवति त
दृशीभिरिति सर्वत्र ॥ कथमेतानस्मभ्यं तदुच्यते आह । ये देवाः स्वायुराम्नानुचुः सूत तवं नः त एव
वयं देम इदमे गृहे गृहे स्वादुतासः त्वदूताः सामायसायस्यगृहे यद्यदस्ति तत्तुभ्यं निवेदयिष्यामइत्यु
र्थः । इत्थं स्तोतृभ्य आभरेति पुनर्वचनमादरार्थं ॥ २३ ॥ ॥ एवं ते धामिष्टमनु तिष्ठं स्तानपि यद्दावे
चयते तद्दातु एनमुपात्सभ्यं तेउभे इति । उभे सुश्चंद्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि । उतो न उत्पुपू
र्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ २८ ॥ हे सुश्चंद्र सुतरामाह्लादके तिसाकूतसंबोधनं । त्वं
उभे सर्पिषः पूर्णे दर्वी दर्व्यौ स्वस्य वासनी आस्ये श्रीणीषे मिश्रयसि न त्वेकामपि बहुभ्यो ऽस्मभ्यं प्रयच्छ
सि । एवं माकुर्विति सर्वत्र । उतो अपि च नः अस्मान् उत्पुपूर्याः उत्कर्षेण पूरितवानसि हविषैः पूर्वीः उ
क्थेषु यज्ञेषु तथा इदानीमपि पूरयस्व सार्थः । शवसः बलस्य पते स्वामिन्निषं स्तोतृभ्य आभर । यद्वा उभे
अपि दर्व्यौ त्वमेव आसनि श्रीणीषे ऽपि च अस्मांस्तर्पयसि तादृश्च यंइतर्थः । विंबरूपे लपि पुष्टत्वस्माभि

बिंबानामस्माकं पुष्टिरर्थसिद्धेतिभावः॥२४॥ ॥अवस्मेति॥ अवंस्तु यस्य वेषरोस्वेहं पथिषु
१३ जुह्वति॥ अभीमहस्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः॥ यस्य नवनीता देरस्य वेषणोऽवस्थापने अवस्थार्थे स्वे
हं घर्मो हवं पथिषु मार्गेषु गोपाः क्षीरादि भाजनानि वहंतो जुह्वति स्मा अस्मत्तेन घर्मो हवेन भुवं
लोहयंति स्म॥ एवं अनागतमपि गव्यं दूरते वयं अभिअभितः साकल्येन अहनि भिन्नं तस्वजेन्यस्य
स्पजन्यं स्वाधीनं कर्तुं भूमप्रभवामा दूत्सा लोच्यते पृष्ठा पृष्ठानि रुरुहुरिवे सुवार्थे॥ एकस्य पृष्ठे
परस्तस्यापि पृष्ठे परइत्येवं क्रमेणा रुरुहुः अतुच्छस्थानस्थमपि क्षीरादिकं स्वायत्तीकुर्वे सेवेत्य
र्थः॥२५॥ ॥एवमनेकेरुपायेर्गव्यमश्नाति भगवतिमंत्रसाहाय्याय विवृणोति॥ यं मर्त्य इति॥ यं
मर्त्यः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे॥ प्रस्वादनं पितूनामस्ततातिं चिदायवे॥२६॥ यं अग्नीरस्मे वि
श्वासानं विश्वस्य धायसे तन्मये पुरुस्पृहं बहुकामयामानं अन्न एव पितूनां नवनीतादीनां मदनी राम
यानं आस्वादनकर्तारमुपलभ मर्त्यः आयवे जीवनाय अस्ततातिं गृहस्य पालनं कर्त्तव्य ले १३

न विदन् ज्ञातवान्। अयमर्थः। यद्येवं बालोऽः सर्वंगवं मुञ्चति तर्हि जीवनलोपो भविष्यतीति गृ
हसंरक्षणो जनः प्रवर्त्तते। भगवान् स्वस्यापि गवां मयास्वादितेन्द्रेणोक्ष्य संतर्पणाजं पुराय मेते प्रा
प्स्यंतीति चौर्येण पितदास्वादयति॥२६॥ ॥तमेवं कुर्वाणा निगृह्य गोपीजनो यशोदासानीय
वदति अयं रोचयदिति। अयं रोचयद् दरुचोरुचानो दुयं वासयच्छ? तेन पूर्वः। अयमीयतद्
तद्युग्मं रक्ष्यैः स्वविदानाभिनाचार्यणि प्रा॥२७॥ अयं तव पुत्रः अरुचः अप्रकाशमानात् गो
पस्त्रोने पिस्थितान् क्षीरादीन् रसान् रोचयत् भोक्तुं रोचयते। पुनश्चारुचानः स्तेनोप्यस्तेन व
द्दीप्यमानोऽद्य सर्वं करोतीत्यर्थः। अयं उपालभ्यमानः पूर्वः स्वापेक्षया पैयाऽ ति प्रौढा अपिना
रीः विवासयत् विवसनाः करोति। एवं व्याकुलीकृतापत्यायतद् अर्थः। स्वैतेन शापयेनैत
द्दशा मोनतुद्धेषणात्। नर्हि वृद्धाभिर्भिसिलाकृतो। यं नप्रियते तत्राहुः अयं सततयुग्मिः कर्म व
द्धिः वेगवद्भिरितियावत्। अव्योरीयते लभ्यते। वेगवतोऽस्मात् पाधिकं धावतीत्यर्थः। कीदृशोऽयं

स्वर्विदः स्वः भक्तानां सुखं विंदतीति स्वर्वित् तेन सुखमात्रार्थिना नाभिनाभिस्थजाठराग्नि
१४ मित्रेन चर्षणिप्राः चर्षणीः प्रजाः प्राति पूरयतीति चर्षणिप्राः रलयोः सावर्ण्यात् प्राः मिष्टार्थी
ग्रयं लोकमर्थ्यं यादृशं घयती सर्पः। वस्तुतस्तु वयमासामभिप्रायः। अयं चिदात्मा स्वयं रुच
नः प्रकाशमानः अरुचः अरोचमानान् जडान् घटादीन् रोचयत् प्रकाशयति। तस्य भासा स
र्वमिदं विभातीश्रुतेः तत्रात्। अयमेव विशेषणप्र वीः प्रजाः अध्यक्षाद्याः स्वयमन्तताः सती
स्वेन सत्तेन सत्त्वेन वासयति। अयमेव जडस्यानंतस्य च प्रपंचस्य स्फूर्त्तिसत्ताप्रदः सर्पः। अ ३
यं सतयुग्मिः सखेन वस्तुना संबद्धः रिंद्रियाणां वैरं तन्मुखे विरिंद्रियैर्मनोमात्रतां गते रीयते गम्य
ते स्वर्विदा नाभिना सगुणाभ्यासेन योग्यत्वं नाभिना आलंबनीकृतेन दृश्यते। नाभ्यामुपरि ति
ष्ठति विश्वस्यायतनं महदिति श्रुतेः। चर्षणिप्राः प्रजापूरको व्यापक इत्यर्थः॥२७॥ ॥एवं गोपी
भिरावेदिते उत्तरं वक्ते यशोदया दाम्ना बध्यमानमात्मस्वरूपं साक्षिराह यत्रमं थामिति। यत्रेमं यत्र वि राम
१४

बध्नतेरश्मीन्यमितवाइव उलूखले अस्तु ताना मवेद्विंद्रुजल्गुस्सः ॥ २१ ॥ यत्र उलूखले महत्तरे मंथां
मंथानं सगर्गरं विबध्नते दधिमंथनार्थं तादृशे उलूखले बद्धाः सन्तः पुत्राः उलूखले सन्तः तेषां ।
मध्यमपदलोपी समासः बहुलं पूजायां उलूखले बद्धस्य सुतस्य यमितवाइव नियमनायैव
रश्मीन् दामरज्जूः विशेषणा बध्नते मातरः परं तु रश्मीनेव बध्नते न तु रश्मिभिः सुतमिति भावः । सुतो
बद्ध इति प्रतीतिस्तु तासां भ्रांतिरित्यर्थः । हे इंद्र इंद्र हृशान् अज्ञान् मातृजनान् उनिश्चितं अवइत्
पाल्य येवाजल्गुस्सः जडानि गावः इंद्रियाणि येषां ते जडगवः अतिमूढाः गोपजनाः तान् स्नाति स्वी
यत्वेना दत्त इति जडगुस्सः अकारलोपो ऽकारस्य लकारश्च छांदसः । परिगृहीतानोपास्य न माव
श्यकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ अनंतरे बंधनमंगीकृत्य तस्य बंधपर्यायमाम्बदिति यमलार्जुनावंतरे गास
होलखलेगलाउलूखलंचतियेद्धसावरूत्साबुन्मूलितवातु । तौ चोन्मूलितौ पुनर्देवतामावं प्रा
ण्यप्रतिष्ठमानौ नलकूवरमणिग्रीवौ ब्रजजनमाहात्म्यानो अयोत्ति । तानोग्रघर्षनस्यतीसुभा दु
दुभिः सोतृभिः । इंद्रोयमघुमस्तुतः ॥ २९ ॥ मोवने स्थातीता तोयुवांनोऽस्मकं अघस्य धोरेवसा

उन्मूलितलेन क्लेशाकरौसंक्षोभिः केशाद्यैः सोतभिः प्रसवकारणैः कर्मभिर्हेतुभिर्दै
२५ तैर्युवांकालेनोन्मूलितो हृष्टोऽस्माकं महतदुःखं जातमित्यर्थः॥ नत्थापि दृढं द्वयंब्रज
पतयेमधुमतमधुरं रसंस्तुतं प्रयच्छतं। अस्मास्तु दयां कुरुतमित्यर्थः। रघुनंदनं स्वस्थानमा
गमो चितः सोहरमवेस्यमाराः नसौस्वं वैश्वरूपं प्रकाशितवान्। अवेहि हे द्विजगुल इति हु
नेर्वाक्यं स्मरन्। तथ्यं हृष्टो मातापितकाह इति। कउनुते महिमनः समसस्यास्मत्पूर्वश्रमणयोंत मा
यु:। यन्मातरं चपितरं च साकमजेनयया स्तवं: न्वं: स्वायाः॥३०॥ हे परमेश्वर ते तव महिमनः
महात्म्यस्य समसस्य स्वरूपस्य अंतं केउनु के निश्चितं तर्कयामः मे अस्मत्तः न अस्मत्तः पूर्वे श्रम
योपि आयुक्तके न केपिरित्यर्थः। तत्र हेतुमाह यदिति। यन यतः मातरं मां भूमिं च पितरं चैव दि
वं च साकं सहैव युगपत् स्वरूपं जगते हित्यर्थः। स्वायास्तन्वाः सकाशात् अंजेन यथाः प्रादुर्भा
वितवानसि॥ अतस्तव माहात्म्यां दुरधिगममित्यर्थः॥३०॥ ॥इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणात्राम
र्यादाधुरंधरचमुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ स्पोद्घृतमंत्रभाग राम

१५

वत व्याख्यायां मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां गोकुलकांडः प्रथमः ॥ ॥ अथ वृंदावनं प्रति व्रजक्रम
यातुं भगवतः प्रस्थानं अन्यसंवादमुखेनाह । सदेव इति । सदेवो ऽथ घप्रपतेद्दनोरस्यराव
तं परमं गंतवाड । अथ घाशयीतनिर्ज्जसे तद्रूपस्थे ध्येनंदकार भूसासोऽग्रघुः ॥१॥ सदेवः आघव
र्णलोपाद्वा सदेवः पश्चात्तं वृहद्वतायावर्णयोर्लोपो वहनीयंजनस्य वा । अन्नाणीति कपिर्नी
मादृनेयामीत्यघास्वेति । अन्नाण्यस्मै पट्टिः संभरंति अत्र चैवर्णस्य लोपः ४ । अमंत्राणीत्यपेक्षि
ते । प्रियात ष्टाभिमेकपिरित्य चवर्णयोर्लोपः वृषाकपिरित्यपेक्षिते । अयं नाभावद इति वज्जुबो
हेदनोविशाइंद्रुमघ्नाचद्वासादे बहूनां वर्णानां लोपः । अयं नाभा नेदिष्ठ इत्यपेक्षिते । हान
मनसो विदेशा इति चापेक्षिते । तत्लाघ्या मीलो कलोपः । याचामीत्यपेक्षिते । अघासुहन्यंतेगा
वः मघास्वित्यपेक्षिते । यद्वा सदेवः यो मनेन रेवेनाधिष्ठितो व्रजो वा यो मनस्या सोदेवश्चेतिवा
लोपः । अथ घडस [illegible] बद्धोयदुवानेनलरं अनाहतं आवृत्ति वर्जितं यथा स्यात्तथा प्रपतेत् प्र
कर्षेण गच्छेत् [illegible] परमां दूरं दूरं गतवान् तुं कुलेसगमंजमत आह । अथेति । अथ अथ

पक्षांतरे यदि न गच्छेद् द्वयेत तर्हि निर्ज्ञातेः पृथिव्या उपस्थे अंके शायीनस्थके हतो म्रियेते तत्पर्यः । अथ यस्मा
नंतरं एवं वृकासुरं एव हंतारोरभसासः श्रीघ्रतराः अघुर्भक्ष्ये युः । यस्मात्स देवोऽपि मरणात्त्रस्त
१६ इव दूराद्दूरं गतस्तस्मात्त्वया पापात्मालिकेभ्यः कामादिभ्यो वृकेभ्यो भयेन व्यद्दुमितुपुरुरवसंप्रत्फवंमी
वाक्यं तद्विद्दं हरिवंशोउपबृंहितं । एकं मया हृदं दावनं प्रति गोकुलान्नाद्रो पान्नगनाद् इति ॥१॥ ॥ तत्र ग
व्यागवांस्त्वाननं करोतीत्यृषिराह । स्वयवसाद्विति । स्वयवसाद्विगंवतीहि भूयाः अघोवयं भगवंतः
स्याम । अद्वितनामघ्ने विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरंती । रा । एकवचनं जात्यभिप्रायं सत्युध्नोम
नं नरामतीति स्वयवसात् भगवती ऐश्वर्यवती हि प्रसिद्धा अस्मभ्यं भूयाः भव अघोवयं मपिमग
वंतः स्याम अद्विमध्वा यत रांध्नु नरूकिराद्दराधा । अघ्ने अघ्न्ये । विश्वदानीं सर्वथा आचारं तोधयि
टं तीशुद्धं उदकं पिबा । रा । कश्चिय स्येमनमाह । दासपत्नी इहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः अतिष्ठं
न् पणिनेव गावः । अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वां अपतद्द्वारे वार । रा । द्वस्यांतिउपस्ता राम
यंते स्तोकानेनेति दासो हि सः तस्य पत्नीरिव पत्नीः सहधर्मचारिणी हि ताः विषदूषिता आपः अ १६

तिष्ठन् आसन् यतः अहिः कालियाख्यः सर्पः गोपायतीति गोपाः स्वामी यासां ता अहिगोपाः अतए
वनिरुद्धाः कृतरोधाः पणिना चोरबद्धेन गावः बद्धा वा निरुद्धाः आपं मध्ये बिलं अहिगृहस्य द्वारं यद्
पिहितं अद्रिरेवाच्छादितं आसीत् तत् वृत्रं जघन्वान् शत्रुं जिगमिषुः हंतिरत्र गत्यर्थः अपववार अ
पावृणोत्॥ उद्घाटितवान्। तीरस्थं तरुमारुह्य अस्फोट्यात् स्थानाद्यमुनायां निपत्य कालियमथमा
र्दत् सर्पः॥३॥ ॥नक्षत्विकिमभूदित्याह। अपादिति। अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि
सानौ जघान। वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन् पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥४॥ अपात् पादहीनः अह
स्तः हस्तहीनः सर्पत्वादेवं दृशोऽपि इंद्रं स्पर्धां प्राप्य अपृतन्यत् आयुध्यत् तेन सह युद्धं कृतवान् अ
स्य कालियस्य सानौ मूर्ध्नि वज्रं आजघान भगवत्सद्दचिह्नं तं शिरस्याजगाम तदंकितं शिरो मर्दि
सर्पः सोयं वध्रिश्छिन्नमर्मपदिकातः स दृशः निस्तेजाः कालियो वृष्णो हरेः प्रतिमानं प्रतिचिह्नं वज्ररेखारूपं
बुभूषन् मूर्ध्नि वामनः कुर्वन् आशायत् शायनं चकार निरुद्यमोऽभूत्॥ कीदृशः पुरुत्रा बहुस्तः अने
कैः प्रकारैर्विस्तरस्तः॥४॥ ॥नदन्नेति। नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अतियंत्यापः॥ या

श्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥५॥ नदं न शोणादिकं नदमिव शयानं दीर्घा
कारेण पतितं वृत्रममुयाऽनेनैव रूपेण भिन्नं निर्जितं अनु पश्चात् आपः यमुनाजलानि अति यन्ति अ
२७ ल्लंघयंत्यागच्छंति। कीदृश्यः मनोरुहाणाः हृदयंगमा इत्यर्थः। याः अपः चित् पूर्वं वृत्रः कालियः महि
नाम्ना हात्म्येन पर्यतिष्ठत् परिभूयासीत् तासामेव सन्निधौ चारणार्थेनाग्रतिहिः कालियः पत्सुतः
पद्भ्यां पीडितः सन् शेते इति पत्सुतःशीः समासेऽपि विभक्त्यलोपः आर्षः एवंविधो बभूव ॥५॥
अथ खराकारं धेनुकं व्रजनाशायोद्यतमभिलक्ष्य लोको राममाह ॥ समिंद्रेति। समिंद्र गर्दभं मृण
नुवंतं पापयामुया। आतू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ टी ॥ हे इंद्र ईश्वर त्वं
गर्दभं संमृण संमृणास मर्द्दय। कीदृशं अमुयाऽनया लक्ष्यमाणया पापया पापपंक्त्या खरतन्वानु
वंतं पीडयंतं धातूनामनेकार्थत्वात् कर्णकटुभाषाप्रसिद्धेश्च नुवतिरत्र पीडार्थः। पापयाऽमुपेत्य भय
रूपया। हे इंद्र तु पुनः नोऽस्मान् गवादिषु आशंसय। यथा लोके अस्मानभिलक्ष्य तादृशो गो
मानहं भूयासमिति जनः आशास्ते तथाऽस्मान् कुर्वित्यर्थः। शुभ्रिषु शुभ्ररूपवत्सु सहस्रेषु अनंते राम २७

तिष्ठन्नस्त्रापः सन्यतः अहिः कालियाख्यः सर्पः गोपायतीति गोपाः स्वामी यासां ता अहिगोपाः अतए
व निरुद्धाः कृतरोधा आपः पणिना चोरवृन्देन गाव इव निरुद्धाः आपं मध्येबिलं अहिगृहस्य द्वारं यद
पिहितं अद्रिरेवाच्छादितं आसीत् तत् वृत्रं जघन्वान् गन्तुं जिगमिषुः हंतिरत्र गत्यर्थः अपववार अ
पावृणोत्॥३॥ उद्घाटितवान्। तीरस्थं तरुमारुह्य अस्य स्कन्धात् स्थानाद्यमुनायां निपत्य कालियमध्यम
र्दि सर्पः॥३॥ ॥नत्वम्बकिमहृहिस्ताहा। अपादिति। अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि
सानौ जघान। वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन् पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥४॥ अपात् पादहीनः अह
स्तः हस्तहीनः सर्पत्वादेव ईदृशोऽपि इन्द्रं स्वं प्राप्य अपृतन्यत् अयुध्यत् तेन सह युद्धं कृतवान् अ
स्य कालियस्य सानौ मूर्धनि वज्रं आजघान भगवत्पदचिह्नं तं शिरस्याजगाम ततः इदं किं तच्छिरो मर्दि
तः सर्पः सोयं वध्रिश्चर्मपरिवारतः सदृशः निस्तेजाः कालियो वृष्णो हरेः प्रतिमानं प्रतिचिह्नं वज्रं रेखारूपं
बुभूषन् स्वमूर्धनि वा मनः कुर्वन् आशायत् शयनं चकार निरुद्यमो भूत्॥ कीदृशः पुरुत्रा बहुस्तः अने
केः प्रकारैः विरस्तः॥४॥ ॥नदन्नेति। नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः। या

त्वनुवृत्तिं पूर्णानि मयानि धनानि यस्मिन्निति तन्वी मय्येव दृश्यं सो हि । तिकं एवमुक्तमाचेरामसंज्ञया
नेतिज्ञेयं ॥ ६ ॥ ॥ अथ गोपरूपिणा प्रलंबासुरेणाहूय मायया रामः प्राह । न विजानामीति । नाव
जानामि यद्दिवेह मस्मिन्निर्णयः सन्नद्धो मनसा चरामि । यद्वा मगवन्नप्रमन्नाज्ञत स्यादि द्वाचो ग्रज्ञ
वे भागमस्याः ॥ ७ ॥ इव शब्दो भिन्नक्रमः । यदिदं अपरिमितशक्तिकं अस्मिन्स्मितदेहे न विजाना
मी वदेहावेशात्समायु नीति न्यायेन जानन्नपि न जानामीत्यर्थः । त्वदनुग्रहं विना स्वीयमैश्वर्यमा
विर्भावयितुं न शक्नोमीति भावः । कुत एवं मनसा बंधनेन सन्नद्धः बद्धः पारवश्यं प्रापितः । अत एव
निरयः पर प्रणोयः सन्नुचरामि । यद्वा कालेमामां अतस्य वेदस्य प्रथमजाः कारणभूतः परमात्मा प्र
न्भागच्छेनूनदा आत् अस्मात् अस्यानुग्रहं प्राप्यद् तन्निश्चितं अस्या वाचः सकाशात् भागं भगानि
भिद्यंते ऽस्मिन्निति भागः परमात्मानं अस्नुवे व्याप्नुयां । तं गुरुं प्राप्य तत्त्वमसि वाक्यस्यार्थमेकात्म्यं
लभे यत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ततः कारणं को भगवान् अपाङ्ग प्राङ्गनीति प्राग्व्याख्यानेन मंचे णायमह
मस्मि तव भ्रातेति राममास्वास्यानंतरं मे [illegible] स्मै वाचस्तवं निवेदयति । अचद्दति । अचो अस्य [illegible] यदि

१८ मेव्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वेनिषेदुः। यस्तन्नवेद किमृचाकरिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते

८॥ ऋचः सर्वा अक्षरे व्यापके परमे व्योमन्नाकाशे तेजगत्कारणे पर्यवसन्नाः। यस्मिन्व्योम्नि

विश्वेदेवा इन्द्राद्या इन्द्रियाणि वा निषेदुः निषण्णाः संति यस्तद्व्योम न वेद स ऋचा केवलमधीतया कि

करिष्यति न किमपि स्वार्थः। य इत् नु ये च पुरुषधौरेयाः तद्विदुस्त इमे नारदाद्याः समासते सम्यक्केवल

स्वरूपान्तरे वा शत्रुभिरनभिभूताः संत आसते।८॥ ॥एवमुक्तमात्रो रामः प्रत्यबेत्स्वसामर्थ्यमा

विष्कारेत्यृषिराह विष्टंभ इति। विष्टंभो हि यो धरुणः पृथिव्या विष्टब्धा उत क्षितयो हस्ते अस्याः। अ

सत्त उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय।९। पृथिव्याः धरुणो धर्त्ता शेषावतारो रामः

प्रत्नं बस्कंधस्थः सनूर्द्धि वाहुलोकशिविरस्य विष्टंभो मध्यमस्तंभ इव वर्त्तते इत्यर्थः। तत्र हेतुः विश्वाः

सर्वाः क्षितयः ऐश्वर्याणि उत अपि अस्य हस्ते संविधेयानि संति हे सोमात्मक विष्णो एवं रूपायत

स्त्वमसि अतो मध्वः मधोः आहिदेहस्य अंशुरिवांशुः दीर्घः प्रबलं नामांसः तेन तव पुरः इन्द्रि

याय वीर्यप्रकटनाय पवते शीघ्रं यतते यः स नियुत्वान् नितरां योति युज्यत इति नियुत् प्राणाः त राम १८

द्वान् बलवानपि भाराक्रांतनयाअसंतं उत्सः उत्सन्नः सन् गच्छतात मां मुंचेति प्रार्थ्यते। एवमप्यसारू
पं असदेव भवतिराम भारेणाक्रांतवद्धमेरंतः प्रविष्टमिति सर्पः।।९।। एवं सर्वतोपायैरामकृष्णाभ्यां पा
ल्यमानानां गवां महाभाग्यमसहमानो ब्रह्मावत्सान्वात्सपांश्च हृतवान् तदा स्वयमेव भगवान् व
त्सवत्सपाकारेण जातं तं गावो गोप्यश्च जातवत्सो नतु ब्रह्मलेत्याह द्वाभ्यां। हिंकुर्वतीति। हिंकुर्वती वसु
पत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात्। दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय।।१०।।
।।अत्र जातं अभिप्रायेणोक्तवचनं। सर्वोऽपि गौर्गोपी च स्वं स्वं पुत्रं दृष्ट्वा प्रेमातिशयान् हिंकुर्वती हिंका
रं मूर्द्धाघ्राणं च कुर्वती वसुपत्नीव स्वत्वत्परा जा पतिः पालयिता युस्माः साः वसुपत्नी। न चात्रो छे
वसवो वसुपा हार्थः मालाः रुद्राणां दुहिता वसूनामित्यत्र वसुदुहितृत्वेन श्रुता या वसुपत्नी त्वात्वे
गातृ वसुश्च हर्यश्चादित्ये रुमे गाश्च रापरपर्यायो वसुदेवस्यापि तेति प्रागेव आख्यातं। ततश्च वसूनां राष्ट्रे
वत्सं वसुवंशोद्भवं स्वस्ववत्सीभूतमिच्छंती मनसाभ्यागात् मनसैव ज्ञातवतीत्यपि ... ना बिंदु
रेव वत्सरूपेणापातीति। एवमेवाभिन्नतेम मन्यमाना धेनुः दुहां दोग्ध्रीणां मध्ये अघ्ना अविहता यानि मो

९८

सयं पयोवृषं तां वर्षयंतां । यथा पूर्वमेव वत्सेसु निर्ह्रीरमवर्धयदेवमित्यर्थः । महते सौभाग्याय वै व
त्साय । अग्निमंतो हि निमित्ताभ्यासंप्रदानत्वेन हेतुभूतत्वेन वा । अग्निहोत्रं धर्मदेवतात्वाद्धृष्युत्वेन
संस्कृतत्वाद्वा । अत्र स्वेयमिति पदाभ्यां अभ्यागारीति पदाभ्यां च पूर्ववृत्तांतस्सूचकाभ्यां वत्सानां नासव
सुपलीति च संबंधः । श्रीभागवतोपबृंहिता वत्सहरणकथा सूचिता ॥१०॥ ॥ गौरिति । गोरमीमे
दनुवत्समिषं मूर्धानं हिंदुः । ब्रह्मणान्मातवाउत्सवत्सा घर्मं मुमिकांवशाना मिमाति मायुं पयते
पयोभिः ॥११॥ सेवं गोः अनुवत्सोभलेणाहृतं स्ववत्समतुष्ट्वाज्ञातवत्संश्रीरुष्णमभीमेत् प्र प
मितवती । कीदृशं मिषंतं मिषं व्याजं कुर्वाणां धर्मकपटवत्समित्यर्थः । कथममीमेदित आह । पतः मा
तवै मातुं वत्सं परिहितुं उनिह्वितं मूर्धानं हिंदुः ब्रह्मणोहिंकारेणाघ्रातवती मनसा ज्ञातत्वेपि आ
घ्राणेनापि एवं ज्ञातवती कथमेवं नदत आह । सृक्वाणं घर्मं सरतीति सृक्वाणं अभिसरंतं घर्मं घर्मणं
तं शा आघ्राणमनन्तरमेव स्वदृवंतं अभिभावं भानासर्वतः शब्दं कुर्वाणा वत्सस्य च मायुं शब्दं मिमाति
परिच्छिनोति तं नत्यच्च पयोभिः रूपयं ४ छे: पयते प्रस्नौतीति प्रसंङ्गते भगवद्रूपो वत्सस्त्वं तरामेवेन स राम ९८

निहितत्वात्तद्दूरागमनेन खिद्यते नाप्यभितो गोभिः सह वत्समन्विष्यते नापि मार्गविशेषद्वा
राऽयं मद्दीयो वत्स इति निश्चीयते नापि तज्ज्ञानानंतरं गोः प्रस्नवः प्रवर्त्तत इति। अनात्मा हि संसय
विपर्ययगोचरो दृश्यते न त्वात्मेति। अहं न वेति वा न हं वेति न योरात्मन्यदर्शनात्। अतः प्रत्यकूप
रोक्त्वत्सयोर्भेदं ज्ञानानो गोगोपीगणो धातुरप्यनन्महिमज्ञातृवरीयानिति भावः॥११॥ ॥अ
यो नैके विषये ब्रह्मा संशयवान् मुदित्साहायुक्तैति। युक्तामाता सौहृरि हस्सि गायायाः अतिष्ठु दुर्भीर्व्र
जनी पुंतः। अमी मे वत्सा अनुगाम पश्यद्विश्वरूपं विष्णुयोजनेषु॥१२॥ दृस्सिगायाः धुरि कर्मफल्स्तानामु
परिभागे स्थिते न विधिनेति शेषः। मानाभिनोतान येति माता दृव्य हष्टियुक्ता। वत्सानां परीक्ष गोभिर्यु
क्तासीत मयावत्सेषु वत्सेपेषु च हृतेषु किमिदानीं व्रजे वृत्तमस्तीत्यालोचितवानित्यर्थः। ततश्चकिं
हृष्टमतआह ताभिः ष्ठ दृति। व्रजनी पुव्रजगतास्तु जननीषु मातृषु गर्भः वत्सः अंतरिवांतः गर्भे एव निक
टे एव अतिष्ठतिदृत्यपिश्यत्। ततोनुपश्चाद्वत्सो बिष्णोः पुत्रो ब्रह्मा गां यत्र स्वयं वत्साः स्थापिता स्तांभु
वं अमीमेत्परीक्षितवान्। तत्र विष्णुयोजनेषु व्यवहितेदेशे विश्वरूपं अपश्यत्। विश्वरूपपश्यमा

२०

वोविश्वरूपं।यदेहेवयोजगच यांतरस्तेषु वत्सेषु रूपं न दृष्टवकाले न ब्रह्मणो मृषापापपतनात श्यामस्य द्
मेवत्सा इत्नेमे इति संदेह एवासीत् गोपोपावद्धि शेषावधारितो सार्थ्यना सद्धिति भावः॥१२॥ ॥अ
र्षा विपर्यय एवासी दित्याह।यदूतीये अर्वाचस्तेऽ पराच आहुर्ये पराचस्तेऽर्वाच आहुः॥ द्रु
ष्टुर्व्रुयाचक्रपुः सोमतानि धुरानयुक्तार जसोवहंति॥१३॥ ये अर्वाचीवत्सादयः रूपस्वस्थाः तानुड
निर्धितं पराचः पूर्वान् ब्रह्मसृष्टान् आहुः एवं ये पराचस्तेऽ अर्वाच आहुरिति स्पष्टार्थीका नेवं विपर्य
ये सत्याहुरत आह।यायानिंद्रः रूपः स्तानु विधातातोड भौचक्रपुः निर्मितवंतोपुरुषव्यत्ययश्च
र्षः तानि येषु तेऽर्वाच इत्यतो हे सोम सोमाभिमानि न्विष्णो धुरानयुक्तार यादि धुरि नियुक्तास्
वादयद्वरजसः विपरीतबुद्धिरूपं रजो वहंति न पश्यवः॥१३॥ संवेवं जो ब्रह्मेतरे षां वत्सेषु स्वरूप
सस्तु प्रमासंशयविपर्ययाः येतु वत्सादयोवर्षमात्रं निरुद्धास्तेषां गतिः केत्यत आह।यस्मिन्वृक्ष इति।
अस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णानि विशंते ~~सुवनेचस्म्यासामायंपत्रिचावमेवतांवेषतांकुतवपम~~
~~जास्मेहेहैमानसेवत्सस्पासमापेपन् पिप्पलंस्वद्धत्तात्र मुपदंष्ट्रा पासंमुक्रे संवत्सासर्वं~~

राम
20

सुवते चाधि विश्वे तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद। १४ मधुदोऽन्नमदन्तः
सुपर्णाः शाभपतनाः कूर्दनपरा वा ऽन्ना यस्मिन्वृक्षे निविशंते उपविशंति विश्वे सर्वे अधि सुवते
च वत्सरूप्यमात्मानं प्रापयंति च। त्वमेव वत्सान्वेषणाकुरुबयमत्रास्महे इति। तस्यैव वृक्षस्य समीपे यत्
पिप्पलं स्वहस्तस्थमुपदृश्य फलं अग्रे संवत्सरात्पूर्वं स्वादु इत् स्वादिष्टमाहुः नन् पिप्पलं अनीतेऽपिव
त्सरे न उन्नशत् न उत्कर्षेणानष्टं। तत्र हेतुमाह। यः पितरं न वेदेति। यः यत् यस्मात् पितरं संवत्सरं स
मो छू जनो न वेद न जानाति पितृशब्दस्य संवत्सरवाची पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिमित्यत्र दृष्टः।
संवत्सरमात्रः कालो गोपानां क्षणवत् तद्वत्पुष्टं हरो स्पष्टं। १४। अथ गोवर्धनोद्धरणमाह। ग्रा
ग्राभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमाजिघर्त्ति मायिनि। सनात्वा यस्य प्रचरन्स्वे दमे संवर्त्तयंतो अभि च
वर्त्तयन्नहा॥१५॥ यस्य इंद्रस्य स्वे दमे स्वकीये गृहे शतं शतं संख्याः वा शतशोऽधिका वा संवर्त्तयंतः संव
र्त्तं प्रलयं कुर्वतः संवर्त्तका नाम मेघगणाः प्रचरन् दासवज्वरंति स इंद्रः ग्रावभिरिति ग्रावसमुदायरूपः
पर्वतोऽत्र कल्प्यते तेन ग्रहन्येभिः अहः क्रतुग्रहद्भिः हेतुभिः ऐंद्रं महमुत्सार्य पर्वतमहे प्रवर्त्तिते स्वनामधेय:

वरिष्ठं उरुतमं वज्रं वज्रप्रायं वर्षमाधिनि मायामृगीनर्त्तके रुक्मेऽत्र ऋभिः पुराणतः समभ्यर्हितै
र्मिः परिमितेन कालेन प्राज्ञि घ्नति सर्वतः क्षरति समरा च पर्यन्तं गोकुलोपरि कस्यानन्दनन्दका
२१ रैत्यर्थः। मायीतु अहन्यहानि कृतं न विवर्त्तयन् विपरीतं वर्त्तयन् कवलं एवास्तेति शेषः। तस्माद्वर्षा
न्नभयं चकारेति भावः॥१५॥ तामस्येति। तामस्यारीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमस्त्वं भुजेऽस्य वर्पसः। स
च्चापद्दिपितुमंतमिव वद्धायूरत्नं दधाति भरहूतये विशे॥१६॥ तां महता वर्षेणाव्रजोनाशनीयद् स्ये
वं रूपां अस्य इंद्रस्यारीतिं क्रियाप्रकारं परशोरिव केवलं जीवनच्छेदकरीमालोच्य अस्य इंद्रस्य
प्रत्यनीकं तृतीयभागहर्त्तृत्वेन शत्रुं पर्वतं अस्य सप्तवार्षिकस्य वपुः स्वरूपस्य भुजे च्छतमिति
शेषः अस्त्वं अप्रकम्पनलं यं पर्वतं धर्तृं तदा वामनवद्देहेन वृद्धिं प्रापेत्यर्थः। स चासखागोपरक्षेह
ननिमित्तेन यद्दियदापितुमंतं अन्नवंतं ह्रस्यंनिवासमिव गोवृन्दं नमकरोत् तदा विशे प्रजाये
प्रजानां भोगार्थं नच्चरलं जातो यदेदुल्लष्टं वस्तु तत्सर्वं दृध्यंतेनिदधाति। कीदृशे विशे भर
हूतये भरस्याथैत्यभारस्य हूतिराह्वानं अंगीकरणं यस्यै साभरहूतिस्तस्यै॥१६॥ ॥तम राम
२१

साराजावरुणास्तमश्विनाक्रतुंसचंतमारुतस्यवेधसः दाधारदक्षमुत्तममहर्विदंव्रजंचविष्णुः
सखिवांअपोर्णुते॥१७॥ तंअस्यस्तुत्यस्यक्रतुंगिरियज्ञंबहस्तोराजातथाअश्विनौदेवौतक्रतु
सचंतः।मारुतस्यजगतांशास्यवेधसः विश्वस्रष्टुः।इंद्रादन्येषांदेवानांसक्रतुःसुकर्माभूदित्य
र्थः।यत्रनिमित्तेदक्षंदृढंअहर्विदंक्रतोर्लब्धारंपर्वतंउत्तमंदाधारदधारविष्णुर्हस्तेनेतिशेषः।
व्रजंचतेनैवअहर्विदाशैलेनअपोर्णुतेआच्छादयति।यतःसखिवान्मित्राणांत्राणार्थमित्यर्थः॥१७॥
एवंगवांत्राणेकृतेभग्नेदर्पइंद्रःउपकृताःसुरभ्यादयोगावश्चप्रीताःसहभूयव्रजंप्रतिआगंतुंप्रार्थ
यंते।तावांमिति।तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः।अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःप
वे रमंपदमवभातिभूरि॥१८॥तानानिवांयुवयोःरामकृष्णयोर्वास्तूनिक्रीडास्थानानिगमध्यैगंतुंउश्मसि
उश्मः कामयामहे।यत्रयेषुवास्तुषुगावोभूरिशृंगाःमहाशृंगाःअयासः अयंतिसंचरंति।अत्रअस्मि
न्लोकेअहप्रसिद्धंतत्उरुगायस्यमहाकीर्तेःवृष्णःपरमानंदवर्षिणःपरमंमहत्पदंस्थानंभू
रिअसंतंअवभूमौगेभाति॥१८॥ ॥एवंमनोरथंकृत्वातेषुभूमावागतेषुइंद्रंज्येष्ठत्वेनबहुमान

२२ यत् भगवानुवाच। ऋषभमिति। ऋषभं मासमानानां सपत्नानां विषासहिं। हंतारं शत्रूणां कृधि वि-
राजं गोपतिं गवां॥१९॥ हे इंद्र मा मां समानानां क्षत्रियाणाम् ऋषभं श्रेष्ठं कृधि कुरु। सपत्नानां
शत्रूणां विषासहिं युद्धे सहनसमर्थं हंतारं शत्रूणां कृधि। तथा विराजं विशेषेण राजमानं कृधि। त-
था गोपतिं मां गवां च विराजं कृधि॥१९॥ ॥ततो गोभिरिंद्रे गतवान् गवां राज्ञोभिषिक्तो विष्णुस्तान्स्तोति
द्वाभ्याम् आगाव इति। आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्सीदंतु गोष्ठे रणयंत्वस्मे। प्रजावतीः पुरुरू-
पा इह स्युरिंद्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः॥२०॥ गावः अग्मन् आगताः। उत अपि च भद्रं मम पद्माभि-
षेकं च अक्रन् कृतवत्यः। उभयत्र मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। गमहनजनेति गमेरुपधालोपः संयो-
गांतस्य लोपश्चोभयत्र। अतः परं भवत्यः गोष्ठे सीदंतु उपविशंतु। अस्मे अस्मान् रणयंतु रमयंतु।
प्रजावतीः प्रजावत्यः। उभे ये पुरुरूपाः श्वेतरक्तपाटलाद्यनेकरूपवत्यः इह स्युः भवंतु।
पूर्वीर्देवलोकस्थाः इंद्राय सांनाय्यभोक्त्रे नित्याग्निहोत्रे वाऽग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतेस्तत्तरे
इंद्रहुतमिति श्रुतेः। प्रसहं उषसः उषःकालान् अखंडं नसंयोगे द्वितीया। दुहानाः दोहं ददत्यः राम २२

सुरित्यापकृष्यते॥२७॥ ॥इंद्र इति। इंद्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेद्ददाति न स्वं मुषायति
भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये निदधाति देवयुं॥२॥ इंद्रो देवता यज्वने यज
नशीलाय पृणते ददते च यजमानाय शिक्षति कल्याणं पंथानं दर्शयति। उपेत् समीप एव
अविलंबेनैव ददाति स्वं क्रतुफलं न तु मुषायति न मुष्णाति। अपि तु भि॑ रेणा क्रतुफलं प्रद
दात्यर्थः। भूयोभूयो अधिकमधिकं अस्य यजमानस्य रयिं धनं इत् एव वर्द्धयन् तमेव देवयुं देवै
र्यौति संयुनक्ति इति देवयुः तं देवानां भक्तं अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये रहिते खिल्ये समुदाये निदधाति
तस्मै सजातानामाधिपत्यं ददातीत्यर्थः॥२॥ ॥न ता निर्भयाः गावयासन्नित्याह। न ता नशंतीति।
न ता नशंति न दभाति तस्करो नासाममित्रो व्यथिरादधर्षति। देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ता
भिः सचते गोपतिः सह॥३॥ ताः गावो न नशंति न नश्यंति। तस्करश्चोरः ताः गाः न दभाति नाभिभवति
आमित्रः अमित्रः प्रभवो व्यथिः पीडाग्रासां गवां एताः गाः न आदधर्षति न भीषयति। याभिर्गोभिः
यत्र भवैः पयआदिभिः देवान्यजते न च याचकाय ददाति दक्षिणात्वेन ताभिर्गोभिः ज्योक् चिरं तदं

गोपतिः सर्वेषि गोमानस्य वच इत्र संगतो मम हेतुगास्ता॥ न ता अर्वा रेणुककाटो
अश्नुते न संस्कृतत्रमुपयंति ता अभि। उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य विचरंति यज्वन
२२ २३॥ ताः गाः अर्वा हयरूपी केशी नाम असुरः रेणुककाटः रेणुना ककूटयति धायेन आवरणोति
नभोगर्भ इति रेणुककाटः न अश्नुते न व्याप्नोति वशीकर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः। तस्य गोयूथे
प्रविष्टमात्रस्य वह्मे न नाशितत्वमतः तथा ताः गावः संस्कृतत्रं स्व संस्कृतेनैव हविरादिनात्मसंस
न्त्रायत इति वा संस्कृतं अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारवंतं त्रायत इति संस्कृतत्रोऽग्निः तं प्रति ना
मुपयंति। न च वाडवाग्नौ पतंतीत्यर्थः। कृत्स्नेनैव वाडवस्यापि पीतत्वात्। एतच्च रोगादेरप्युपल
क्षणं। निर्भयत्वे हेतुमाह उर्विति। उरुगायं महाकीर्तिं अभयं भयहीनं मनुष्यस्य तस्य मर्त्तस्य य
ज्वनो नंदगृहे गावो विचरंति॥२३॥ ॥एवं मंत्रोपन्यस्तस्यार्थस्य गोवधोऽन्यत्रापि श्रूयते। हस्त
इति। हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन्। विदंतीमत्र नरो धियंधा हृदा
यत्तष्टान्मंत्राँ अशंसन्॥२४॥ हस्ते भुजे विश्वानि सर्वाणि नृम्णा बलानि दधानो हस्तेनैव गृ राम २२

धारयन् =

हा। अथ सा मुखगुहायां निषीदन्न् प्रविश्य स्थिरीभवन् ततो मुखस्यै हस्तै विरुद्धिंगते कर्णदी
सातिर फलवद्धिद्दीरोचके शिनि देवान् ग्रामे स्तुरवे धातु अदघातु। एतच्च भागवते इष्टच्यां विदंनीति।
ईएनं सुखयितारं अत्र भूमौ विदंति तं भं तेन रोमनुष्याः। येषियं याः बुद्धि धारयंतः निगृहंतो
मनुष्येभ्यः योगिनः यतू यतः यद् तु गहात् हृदामन सेवतष्टान् परिच्छिन्नान् मंत्रान् प्रसंशन्नहि रएप
गर्भाद्याः शिष्याः मोऽकपयन्। यद्येते तेन बलहृदापआद्धिक वयेइति।।२४।। ।।अपूर्व मंत्रेस
चितं अग्निभयाभावे हेतुं वद्धम्कृतमग्निपानं प्रदेशांतरस्थेन मंत्रे[illegible]णाह। सजिह्वयेति। सजिह्व हस्तेनलने तिसालिहिते
सोनीवरू ५ या चतुरनीकसंज्ञते चाहुवैंलो यतेभ्यः रिं। न तस्यावि दपुत् षलतावयं यतो भगः सविता हातिवा
र्ये।।२५।। समायीयस्योपरि दंदुणासांवर्त्तको मेघगणाः प्रेरितः सः हावाग्निरूपिणोऽसुरस्यावि नाशे
चतुरनीकोऽपि च त्वारि एत्विषो हे जो वा व्याख्यानि अनीकानि सेन्यानीव प्रतिपक्षक्षयकारणानि
सा २ सं स्य स चतुरनीकः। तथाहि बहुभिः पांसुभिरद्भिर्वातीव्रवायुना वादौ पार्थिवैरग्निः शाम्यतीति
प्रसिद्धं। पांसुरोऽपिहैवेनाग्निनाशमयितुं युक्तः। आह्वेश्वरस्वरद्वव वेलावेन ज्वरेण। अथापिभमे

मंत्रोणेह्येमेव प्रकटयति ५ =

८ष संतवास्सस्मिन् स्वस्यजिह्वये वन्ग्ररिंश्चास्तुरमग्निं संजनेहिनस्तिवकीदृशः चारुवसानः रमां
२४ मनुष्यशरीरं दधान इत्यर्थः। वरुणाः मन्त्रान् गोपायितस्वीयत्वेन वरणानः यतन् यतमानः। त
स्य एवंविधस्य पुरुषस्य तापोरुषाशिद्विनाये भावप्रसयचेष्टादृसः वयनविधनजानुमायते
मानुषेषु दृष्टमपि हाव्यानिपानं करोति। यतो यदनुग्रहान्महाभागणान् सविता सूर्यो वा यैवा
रिस्त्वा यैष्वानुमूद्रातिदद्राति॥२५॥ ॥ यद्वाक्स्मंत एमेसस्यानंतरमंत्रेजोदाहार्यः। सद्योजात
स्येति। सद्योजातस्यदृशानमोजोयदस्यवातोऽनुवाति शोचिः। रिरांसिकेति ग्मामतुसेषु
जिह्वास्थिराचिदन्नाद्यतेविजंभैः॥२६॥ सद्योजातस्य शिशोरेवरूपस्य ओजः सामर्थ्यादृ
अस्य ८ शानदृद्दृशो दृष्टपूर्वमित्यर्थः। यतुशोचिः ज्वालाजालं अनुसेषु सुवक्त्र तद्राणुवातोऽनुवातिसं
वर्द्धयति। ननु अस्यशिशोस्तिग्मा जिह्वान्मनुडल तुवरुष्य तेनैवाप्यो सर्थः रिरांसिकेरिच्यतेनरूपती
त्यर्थः। स्थिराचिदन्ना यथास्थिरं पायसाद्यन्नंतद्वदित्यर्थः। नत्र हेतुमाह। दयतेविजंभैरिति। एवंभ राम
यं सद्योजातो जंभैरसुरैर्हेतुभिः विविशेषेणादयते तैः पीडितं लोकं पालयति। अतो महानेका २४

नंभैर्हिस्त्रिजातं = २ पिलाद्विवर्जयति = ३

न्तीति कोऽयमेवं शरणायद्रुतिभेवः॥२६॥ ॥उपेद्रमिति।उपेद्रमुपु पर्वैनमासु गोष्णूपेद्रच्यातां।उ
पंसेषु भमस्यरेत्वसुपेंद्रुनवं वीर्यो।२७॥द्रेउपेंद्रुनवं वीर्यं जाग्रत्प[illegible]पिसतिग्रासु गोष्णुद्रं उपपर्वे
मंनिहितसागर्भे स्यविनाशार्थं पुनः स्वषभासुरे राक्षियमाणां रेवः सेवनेउपद्रच्यातांउपेसंकथं
सः छंजायतां अर्द्धं चं योरा घोउपशबैः पादद्रपरणा श्रौ।स्वषमसरेतासनिम्नित्रमूतेसति।२७॥ ॥
इष्टं गोपवचः श्लाला स्मेनकृतोवृषभवघः प्रद्दशां तरेश्च्यते।प्रमेमास्मिन्निति।प्रनेमस्मिन्द्रद्दशो
सोमोऽयंतर्गोपानेममाविरस्थाकृणोति।सतिग्मश्रृंगवृषभं युयुत्सन्दुहत्सलेह्याबद्धस्नेबद्धोऽप्र
नः।२८॥यांतर्गोपाः अंतर्यामी।नेमस्मिन् अर्द्ध स्थावरप्रपंचे सोमो नाम तत्त्वोषकः प्रद्दह्यो प्रक
र्षेणाद्दष्टोवेदे सोमश्चौषधीनामधिपतिरित्यादौ।यश्चनेमं अर्द्धं प्रपंचं अस्थावस्थैवरं जंगम
अंतर्यामी लेन आविः कृणोति विस्पष्टयति सोंतर्गोपास्तिग्मश्रृंगवृषभं वृषभासुरं युयुत्सु[illegible]सनयोद्धुमिच्छ
न्द्रुहो दुत्यनूतस्थो।द्रुद्वेनहत्वाक्षितोभद्दित्सर्थः।कीदृशोसाबद्धुत्से महतिजनेसंसारे अंत
र्हृयंपुंडरीकेरूपेडपाधौबद्धोमाययातद्धोस्ति।योवामंतर्यामी जगद्धेतुः सएवजीवभावंप्राप्तानू

२५

स्वप्रतिबिंबात्स्थावरजंगमान्पातीभावः॥२८॥ ॥अथाघासुरगलन्मालमंगोपजनोलिखेदृय
ति अजो न क्षां दिमिति। अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तंभ द्यां मंत्रेभिः सत्यैः। प्रिया पदानि पश्वो
नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः॥२९॥ यथाऽजो विष्णुः पृथिवीं महतीं क्षां भुवं दाधार दधार।
द्यां च तस्तंभ। मंत्रैः स्वीयैर्विचारैर्बलिबंधनार्थंरूतैः सत्यैर्निमित्तभूतैः। एवमघासुरोऽस्मान्ग्र
सितुं अधरेण हनुना भुवमाक्रम्य ऊर्ध्वेण च दिवमुत्तभ्यास्तेऽत स्वं प्रिया· प्रियाणां गोपानां पश्वः प
शूनां च पदानि मार्गगमनचिह्नानि निपाहि निरुद्धीनानि सर्वेषामसुरमुखे प्रविष्टत्वात् पाहि। अथ
तानेव निपाही सस्थानि हीनान्यनुभक्ष्य ज्ञाहि त्वत्पर्थः। तत्रोपायमाह - विश्वेति। विश्वायुर्विश्वस्य
जीवनप्रदाता त्वं हे अग्ने जाठररूपेणांतः प्रविष्टः। गुहा रहस्यः शरीरगुहायां गुहं गूढं सन्पासि तान्पा
गाः गच्छेत्सर्पः। अयं भावः। अस्पष्टत्वादिनावधेऽतर्गतानां वधः स्यात् अतो स्यातः प्रविश्य पूर्तो पा
धिकया स्वशरीरवृद्ध्या नैव नं विदारयेति। तच्च तथैव चकार भगवान्। अत एव वाक्यशेषे सदे
वर्षीराः संमायचक्रुरिति तच्छरीरस्य सप्ताकारत्वं श्रूयते। पुरा रोचत स्पगोपक्रीडास्थानत्वं सम् राम २५

अस्माकं पुरोभागे = ८

॥ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्यो मन् ॥ २

तीर्थशालिकी णां ऊर्वती ४

र्यते ॥ २९ ॥ ॥ तदेवं सूयवसादित्यादिना ग्रंथेन गवां साधनपालनादिकमुक्तं संप्रति वयःसं
स्थितस्य भगवतो गोपिषु विनोदादिरनुग्रह उच्यते ॥ गौरीरित्यादिनाऽयः प्रपूर्व मंत्रे स्य चोत्त
क्षरे इत्यत्राक्षर लेनोक्तः सः सहस्राक्षरा वाकूदेवतारूपः परमे व्योमन् तीरतटो स्वप्रदेशे स्थि
तो गौरीः पतिंवराः कन्याः मिमाय चिक्षेप निर्निद्रेत्यर्थः । कथं सलिलानि तक्षती त्वं यदि बभूवुषी
पुत्रा भवितुमिच्छसि तर्हि एकपदी द्विनवपदी वा भवेति । जातभिप्रायेणोक्तवचनं । अथ मर्त्यः ।
यतः न नीमूय तीर्थजलानि स्पर्शंती स्नातीत्यर्थः शक्तिं स्थिरो नीति ध्यूयं च सर्वास्त्र या भूताः स्व
पराधजेन दोषेणाभिभूताः स्थ । यदि च तत्परिहारेण भवतीनामैश्वर्येच्छास्ति तर्हि न ग्नाः एव सं
सः एकपद्यो भवत एकं पदं बहिरागच्छतेत्यर्थः । तथाकृते पुनर्द्विपदी भवेत्याह । एवं नवपदी
पर्यंतमुक्ते तास्तद्वचनमश्वं घयं त्यस्तथैव कृत्वा वस्त्राणि परिदधुः । उपवेष्ट हरो तु व्योमस्थो वं व
स्त्राणि हरत एवोक्तं अतो नव पद्यनंतरं वस्त्राणि ददावित्यपि योज्यं ॥ ३० ॥ गौरीर्मिमाये त्यु
क्तम श्रीकौरोवंवि प्रलब्धा नाम पितासामालन्यनुरागमात्रस्य शारदिका सुरा चित्तुनाभ्यो रति

दीर्घअप्राः प्रीतवतीअस्ति॰ यतोभवतीज्योति

महानृतानत्ररात्रिंवर्णायत्रदृषिः। आर्वप्रा इति। आर्वप्राअमर्त्यानिवतोदेव्युद्वतः। ज्योतिषावाध
त ते मः॥३१॥ हे राविल देवी दीव्यंती अमर्त्या अमानुषी त्वं उरु अंतरिक्षं तेनन तस्याइंद्रलाया व्याप्याः
२६ व्यस्तां तेतान् न यानि वतोनिहीनेस्थानं येषामस्ति तान् निवतो भूचरान् एवं उद्वतो देव घर्वी गं
षाचांइ शातमोबाधते। ज्योत्स्नावलोरात्रयस्त्रेरत्नोक्यमानं दृयंती त्यर्थः॥३१॥ ॥ सेनेवेति॥
सेनेवसृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्वेषप्रतीका॥ युमोहजातो यमोजनित्वं जारः कनीनां प
यम= तिर्जनीनां॥३२॥ यमोग्निरूपोन्तर्यामीजातोऽतीतोर्थः सर्वोपिस एव। एवं जनित्वं जनयित
व्यमपिस एव अतः सएव कनीनांकन्यानां जनीनां युवतीनां च जारः पतिश्च सन् तासु अमं सुखं
दधाति धारयति। न यांकन्याजनीचजारे प्रेमं दधाति। सर्वत्रैकवचनं जात्यभिप्राये। तत्र दृष्टांतः
अस्तुः जलप्रक्षेप्तुः मेघस्यन इव दिद्युत् यथाऽमं कांतिं दधाति तथेत्यर्थः। कीदृशी सेनेव
वीगसाकल्येनसृष्टा कन्याजनीच त्वेषप्रतिकादीप्यमानशरीरा सि युयः रूक्मश्चान्यान्यवि
द्युद्वनवच्छोभांजनयंतः क्रीडंतीत्यर्थः॥३२॥ ॥ अत्र खीणामाकर्षणार्थं भगवतावंशी राम २६

विद्युद्यथामेघेशोभां=२

नेककर्मानुरूपे दहं आश्रये देवलोकगांधर्वंदेवं तीति भावः = ४

त्वा ४

रवः कृतस्तोत्रराय तृषिद्धिभ्यां। गायंतीति। गायंति त्वां गायत्रिणोर्चंत्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा
शतक्रतु उद्वंशमिव येमिरे। ३३। हे शतक्रतो तद्दुपाधिक बिंद्रो त्वा त्वां गायत्रिणो गायत्र्यारव्य
सामगातारो गायंति। तथार्किणः सोमाज्यपयः प्रभृतिद्रव्यवंतो यजमानाः अर्कं अर्क
मर्चनीयं त्वां अर्चंति पूजयंति यतु त्वां गेयमर्चं च वंशमिव मुरलिकां उमिव तदेव वादयि
तुं उद्येमिरे उद्यमं कारितवंतः स्तोत्रं त्वा वनस्थाः स्थावरजंगमाः ब्रह्माण एव। खेचरी राक्षस्मिंता
नेककोटि ब्रह्मांडाधिपतयोऽत्र स्थावरादिरूपेणास्थिता त्वां मुरलीवादने प्रवर्तयंतीत्यर्थः।। ३३।।
।। यस्मान्नेरिति। यस्मान्नोः सानुमारुरुहद्भूर्यस्पष्टकर्त्वं। ततदिंद्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति। ३४।
हे इंद्र भवान् यत् यदा सानोः सानु उच्चात् स्थानं आरुरुहत् आरूढवान् कर्त्वं कर्तव्यं च वंशीर
वं ततः स्थानात् भूरि अस्पष्ट अस्पष्टीकृतवानसि सर्वे गंधर्वगणा गोचरं कृतवानसि। त
ततदा अर्थं अर्थ्यमानं जडमपि स्थावरं चेतति चेतनवद्भावं भवति। किमुत जंगमा तदा च
वृष्णिः वृष्णिवंशपः ... स्वगृहेन सह एजति एजते अयं तं शोभते इत्यर्थः। ३४।। ।। नतु ते

२ साकंजानांसप्तथमाहुरेकजंषळिद्यमाऋषयोदेवजाइति। तेषामिष्टानिविहितानिधामशःस्थात्रेरेजंते | विकृतानि रूपशः॥ २

३७ र्मसंस्थापनार्थमवतीर्णस्यभगवतोबाल्येमातृस्तनागादिकं वयःसंधौचजारकर्मस्येतद्‌युक्तमि
त्याशंक्यापरिहरति श्रुतिः साकंजानामिति द्वाभ्यां येपूर्वं सप्तअर्द्धगर्भाउक्तास्तेषां साकंजा
नां सहजातानां मध्ये सप्तथं सप्तमं रामं एकजं एकस्मात् ब्रह्मणोंऽशाज्जातं जीवमाहुः। षडित् षडे
व यमाः यमलजाः समवयः षडिंद्रियाणि प्राणा वा सवयइति श्रुतेः। देवजाः देवेभ्यश्चद्रादि
भ्योजाताइत्याहुः। तेषामृषीणांइष्टानिइष्टादिफलभूतानि शरीराणि धामशः धामसु
धामसुअधिदैवं स्वेस्वेस्थानेविहितानि विशेषेणाध्यतानि संतिचंद्रादिमंडलेषु तान्येव
स्थात्रे सप्तमाय जीवस्य भोगार्थं रूपशः रूपेरूपे इति रूपशः तत्तत्पुरुषीयस्त्रोज्ञादिरूपेण
विकृतानि संति रेजंते शोभंते लोके। एतेनकारणानि लौकिकदृष्टानि तान्यपि अध्यात्मदृष्ट्याऽ
विद्यावासनायां लयोदयवंति भोक्तानुस्थिरइति सप्तार्द्धगर्भमंत्रस्यतात्पर्यं दर्शितं। अयंभावः
यथाभारते तेजरक्षारवे पितृभिः कुशस्तंबमूलगर्त्तमूषकादिरूपकेणस्ववंशस्तंबपु | राम
रुषसंसारकान्ताः प्रदर्शिताः एवमत्रदेवक्यादिरूपकेणाध्यात्मिकोर्थोदर्शितोनखिहारबा | ३७

यिकायांतात्पर्यमिति॥३५॥ ॥द्वितीयं दोषं परिहरति। स्त्रियस्सतीरिति। स्त्रियः सती
स्तांउ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न विचेतदंधः। कविर्यः पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ताविजाना
त्स पितुष्पितासत्॥३६॥ स्त्रियो गोप्योपि सतीः अपि तु न स्वधर्मा एव। यतः तान् ताः पुं
स्त्वमार्षं तांउ म इति तैत्तिरीयाः स्त्रीत्वमेवाच दर्शयंति। तास्स्त्रियः पुंसः महापुरुषसंबं
धिनीरेवाहुः। जगदात्मना कृष्णेन सह रममाणानां तासां न पातिव्रत्यभंगोस्तीत्यर्थः। ए
वं पश्यत् पश्यन् अक्षण्वान् चक्षुष्मान्। न विचेतत् एतद् जानन् अंध एव। एवं यः क
विः क्रांतदृक् श्रीभगवद्गीतातात्पर्याभिज्ञः सः ईं इमानि सर्वाणि भूतानि चिकेत जानीते (सा आ ४
कंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति। तेषामिष्टानि विहितानि धामशः
स्थात्रे रेजंते विकृतानि रूपशः॥३५॥) यश्च तानि विजानात् विजानीते स पितुष्पिता गुरोरपि गु
रुः सन् प्रसन्नो दीप्यते। अत्रापि आख्यायिकायां तात्पर्याभावादर्थांतरमेव विवक्षितमिति न कश्चि

द्वेषइत्यर्थः॥२६॥ ॥एतदेवस्पष्टयति अवइति। अवःपरेणापरएवनावरेणापदावत्संबि
भ्रतीगौरुदस्थात्। साकद्रीचीकं स्विदर्द्धंपरागात्कस्वित्सूते नहि यूथे अंतः॥३७॥ परेणप
२८ दानिवृत्तिरूपेणात्वंबनेन अवः अवरेवसंधर्मं बिभ्रतीप्रकाशयंतीतथाऽवरेणप्रवृत्ति
रूपेणापदापरः परमंधर्मंप्रकाशयंतीगौः वाणीएताएतानिआख्यानानिउदस्थात् उत्क्रम्यस्थि
तवती॥ नहिवेदेआख्यायिकाः प्रतिपाद्यंतेअपितुतद्द्वारेणापरापररूपोधर्मएवेत्यर्थः। सा
साप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपावाक्कद्रीचीकेनसहअंचतिप्रकाशतेकमर्थंवाचयत्साऽभिधत्तेकं
स्विदर्द्धं किंवास्त्वन्नपरागात् दूरेगतवतीकिंतात्पर्येणप्रतिपादयति। कस्वित्सूतेकस्मिन्नधि
कारिणिप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपंफलंजनयतिएतत्सर्वंदुर्ज्ञेयमित्यर्थः। हि यस्मात् इयंयूथेअंत
र्नायेतिमिश्रीभवतिएषाक्रमभवतीतियूथंअनात्मा अवांतरवाक्यानिवाऽत्रेतियूथंविज्
ज्ञेडुसंघाताः कथाप्रबंधोवातत्र अंतस्तन्मात्रपर्यवसायिनीयंवहि। किंतुसंघातादन्यमेवप्र राम
तिपादयतीत्यर्थः। यथानहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिरागतः प्राप्तहिंसानिवृत्तिमुखेन अहिंसाख्या २८

योगांगभूतो यमविशेषो विधीयते। स एव सम्यगनुष्ठितः अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्या-
ग इति योगशास्त्रोक्तं फलं प्रसूते। न चैतत्तस्य फलं किंतु निरोधसमाधिरेव। तथा च निवृत्तिमुखे-
नावरधर्मार्थमपि विधीयमानं साधनं परधर्म एव पर्यवस्यति। प्रवृत्तिमुखेन परमोधर्मस्वा-
ख्याधिकाम्य एकउन्नेयः पूर्वमेवोक्तदिशा। चित्तस्थैर्योत्पत्तिर्गोपीषु विद्यावानितराजहौ। तो च तप-
स्केकप्रतमः संस्तायोहाइति जीविते इति रासक्रीडातात्पर्यं॥३७॥ ॥एतदेववत्साहीन्हरता ब्र-
ह्मणा ज्ञात्वा उक्तमित्याह अव इति। अवः परेणा पितरं यो अस्यानुवेद परएनावरेण। कवीयमा-
नः कइह प्रवोचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातं। इति। अस्य जगतः पितरं योनुवेद शास्त्राचार्योपा-
देशामनुजानाति स कवीयमानो वस्तुतत्त्वालोचनपरः कः प्रजापतिः इहलोके प्रवोचत् प्रोक्त-
वान्। किं प्रोक्तवान्। देवं क्रीडापरं मनः कुतो अधि प्रजातं तत् मनसो योनिभूतं वासनाजालमे-
वसंसारमूलमित्युक्तवानित्यर्थः। सर्वोप्युपदेशो मनोनिग्रहान्त इति भावः। शेषं स्पष्टार्थं। ये
अर्वाच इत्यस्य ऋक् व्याख्याता। द्वासुपर्णेत्यस्य ऋक् कपापसेयपास्तुतापैवा। अनय एकः। अभिचा

२८ कथ्यतीति सर्वतः प्रकाशते। शेषं स्पष्टं॥२०॥ यत्रेति। यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथा
विस्वरंति। इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश॥२१॥ यत्र स्थाने सुपर्णाः
कृष्टेतो गोपाः उक्तकशब्दितस्य ब्रह्मणः एवं ज्ञानं ज्ञातं तत्र हाह अमृतस्य भागं अन्नस्य कर्म
अनिमेषं निमेषमात्रमपि कालमनतिक्रांतं विदथा ज्ञानेन स्वप्रत्ययेन मम्यमाना अभिस्व
रंति एहीत्यहमादूति कृत्स्नं गवामन्वेषणार्थं गतं अभितः स्वरंति आकारयंति। अत्र स्थाने इनः
स्वामी विश्वस्य कृत्स्नस्य भुवनस्य गोपाः पालकः स वेदांतप्रसिद्धो धीरो मया वस्तान्तरं नावा
उत्तिष्ठतोपि अव्याकुलो मा   पाकं सुद्धांतःकरणं आविवेश। तस्मिन्मात्ररूपो महं स्वात्मज्ञाने
हृत्तवान् कृत्स्नं स्वव्याख्यातात्पर्यं दर्शितवानित्यर्थः। अत्र द्वासुपर्णेति मंत्रसमानतात्पर्यं यास्को नि
हि शाजीवेशो पक्षिणो देहवृक्षे जीवाभिमानतः। भुंक्ते देहगतं दुःखं नान्यस्तस्यापसंगत
इति। एवमध्यात्ममधिदैवं च यत्रा सुपर्णा स्यापि तात्पर्यं तत एवावगंतव्यं। ननु कुत एवं द्वेधा
व्याख्यानं सर्वेषां मंत्राणां क्रियत इत्याशंक्य यास्कोदैवेत्यासंसहितायां हरविद्या व्याख्यानप्रसं राम २८

गेउक्तं।स्वे वादेहरक्षि घ्राणचक्षुर्ध्याते परिकीर्त्तिता। आध्यात्मिकी भवेदेकात यान्या त्वाधिभौतिकी। त
त्राध्यात्मिकी सर्वैर्दुष्करा न हि संशयः। आधिभौतिकसंज्ञां तु तस्मान्मुख्यं प्रथमाचरेत्। सानु
दर्भसभामध्ये न स मानसप्रतूलिनः। दर्शनं नाम हृदि लेनत्स्यमध्यगं त्र मयोदितं। तच्चैव दृढं विपा
पं परमेश्वर भूतः उमासहायं परमेश्वरं प्रभुमित्यादीनि वाक्यानुदाहृत्य याजुर्वेदं वाक्यमेतन्न
यान्ययस्ये हवस्य दृष्टशाखांतरेषु। आलोच्य तत्सर्वमेव प्रयत्नाद्यास्त्यं यस्माद्दस्मदुक्तानुसाराद्
ति सर्वत्र व्याख्या द्विविधस्यापि दृश्यते क्तः। तेन येऽध्यात्मनिरोधसमाधावनधिकारिणस्तेषां आधि
भौतिकी भगवद्गीता हृद्याद्वाचेत् समाधिफलालभो भवति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीमद्भा
गवते। आत्मध्य यकीर्तिस्तु श्लोकां चित तत्त्वलं त साहुको। तमोनयानतरिष्यंति सुगमास्वं पदमीश्वर
इति। पुराणांतरेष्वप्याधिभौतिकोशय एव भूयसाग्र येनोपदृष्टं हि तं इति स्पष्टं। वेदे वो तं विद्योःकर्म
णाप प्रपद्यतेति। उपपादितं चैतद्दुपोद्घात एवेति दिक्॥२५॥ ॥इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्या
दाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ रामोद्धृतमंत्रभागव

तथा रव्याख्यायां मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां वृंदावनकांडो द्वितीयः॥ ॥अथाक्रूरकांड आरभ्यते।
३० तत्र देवानां दूतद्वयमाह यः षड्विंशतिर्मंत्राः प्रजापतिना दृष्टाः अक्रूरस्य व्रजे गमनं गोपीध्वित्वा
पंच प्रतिपादयंति तान्व्याकुर्मः। तत्र चत्वारो मंत्रा अक्रूरवाक्या देवानामिति देवानां दूतः पु
रुषप्रसूतो नागान्वोवाच तु सर्वताता। स्पष्टार्थो तु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वंत
रिक्षं॥१॥ अहं देवानां कंसवधायविभिमानिना मस्मादीनां दूतोस्मि। पुरुषवत्प्रकारेण
मस्तु तः कंसवधार्थिभिस्तैः कृष्णमानेतुं व्रजं प्रति प्रेषितोस्मि। अतो नोऽस्मान् अनागान्
निर्दोषान् प्रति सर्वताता विश्वस्य पिता अक्रूरः वोचतु वचनेन संभावयतु। ताता इति सुपो डा
देशात्पृथातोस्तु जंतवा। तदिदं नोस्माकं प्रार्थनावाक्यं पृथिवी द्यौरुत आपः सूर्यश्च न
क्षत्रैः सह उरु महत् अंतरिक्षं अंतरिक्षस्थानं देवतारूपं इंद्रवाय्वादिकं च स्पष्टार्थो नु। ए
ते देवा अस्मानुकूला भवंत्विति तात्पर्यः॥२॥ ॥स्पष्टार्थमिति॥ स्पष्टार्थो नु नो वृषणः पर्वतासो ध्रु राम ३०
वक्षेमास इळया मदंतः। आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रं।२।

नोस्माकं वा अस्यं वृषणः मनोरथनार्षिगणाः पर्वतासः पर्वताः ध्रुवद्दे मासः निस कल्याणाः इन्द्र
याऽस्मेन मद्दंतः पुष्यंतः आदित्यैः सहादितिश्च नः स्र गणातु मरुतश्च भद्रं शर्म अनिष्ठानतुबं
धिकल्याणां यच्छंतु मह्यं ॥२॥ ४॥ सहेति। सहास्तुगः पितुर्मो अस्म पंथाम ध्वादेवा ओषधीः
संपिष्टन्मा भगो मे अग्ने सरवेन मर्ध्याउ द्वायोअग्ने सहेन पुरुद्धोः।३। सहानि संस्तुगः श्री
मनगमनः पितुमान् अन्नवान् अस्म पंथाः मार्गाः मध्वा मधुना भो देवाः ओषधीमीगच्छाः सं
पिष्टन् संयोजयत। हे अग्ने मे मम भगः षड्विधमैश्वर्यमस्त सरवोपरमात्मस्या मायतस
रवनिमित्तं वा नमर्ध्याः मर्धं संग्रामं माकुरु संग्रामफले न स्वर्गलाभेन तत्रक्षमस्त्वा मेवि
घ्नं माकुर्विस्पर्धः। पुरुध्योः बहुहुतवतः विश्व स्वनः कुमस्पसहनं अश्यां प्राप्नुयां। कीदृशास्य
उद्वायः ऽऽख ग्स संपदः ॥३॥ ॥ एवं मनोरथं कुर्वं आगतोऽक्रूरः श्रीकृष्णं प्राप्याह स्वहस्वेतिसु
दृस्वह वासमिषो दित्री स्वस्त्या १ व्यस्मिसी हिन्नवो सि। वि.. अग्ने प्रस्तुतान् जेषि शत्रून्
हाविश्वासु मनाद्दीहिहीनः।४। हे अग्ने सर्वदेवतासु रवम् तागमभिमानिन् विहमाहव्याऽसु

चीनि भक्तजनहृतानि उपायनानि स्वस्वप्रासादर्यादृषो ऽमानि संदिदृहि समध्यकदीयय
वर्द्धयेत्यर्थः अस्मद्युक् अस्माभिः सह अंचति गच्छति तस्य अस्मद्युक् अस्मत्सध्रीयो भव हे सर्पिः
३१ अवांसि परेषां यशांसि संमिमीहि परिमापय स्वीधेर्य्येश्रोऽयि रतिक्रमस्वेत्यर्थः । एतस्तु संग्रामे
षु विश्वान् शत्रून् तान् प्रसिद्धान् कंसादीन् जेषि जयसि जयेति वानो ऽस्माकं अहाक्रतून् संक
ल्पान् विश्वान् सर्वान् सुमनाः प्रसन्नः सन् दीदिहि प्रकाशय ॥४॥ ॥ एवमक्रूरेण प्रार्थनापू
र्वकं कृष्णे व्रजात् मथुरां प्रति नीयमाने तद्वियोगेन शोचंत्यो गोपिकाः वियोगहेतून् देवानधिक्षि
पंति संपूर्णो न स्तःले न प्रजापतेरार्षं । वैश्वदेवं चेनस्त्रलं उषसद्गुति । उषसः पूर्वा अध यद्व्यूषु
र्महद्विजज्ञे अक्षरं पदे गोः । व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥५॥ अयं
होयत् यदा पूर्वाः उषसः व्यूषुः इतः प्राक्तनाः उषःकालाः प्रादुर्बभूवुः तदा गोः व्रजाद्वनं प्रति
प्रातः प्रातः प्रतिष्ठंत्याः पदे महदक्षरं परमं पदं विजज्ञे जनयामास । कः । देवानां इंद्रादीनां व्र राम
तानि व्रतानि एकशतं हवै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास सेत्यादि श्रुति प्रसिद्धानि अ ३१

सज्ञानार्थं कृतानि व्रतानि चर्याणि उपनु समीपे एव अविलंबेनैव प्रभूषयन् प्रकर्षेणाभूष
यन् अनेककोटिजन्मार्जितघनप्राप्योपि अल्पेनैव कालेन दर्शनं दत्वा तेषां स्वप्रतत्वमापाद
यन्नित्यर्थः। ये देवा महताव्रतेन स्वमसुरं पदं नहि धीमाः परमं पदमिति वेदाः एतत्प्रसिद्धं दर्शय
ति स महाकारुणिकः तयानदेवनितं गोनुगामी सन् गोष्पदे निहितं दर्शयति। तादृशं देव
मस्य नोऽपनयतां देवानां महदेकं महद्वितीयमसुरत्वं न शंसमहद्देन्या देवा इत्यर्थः। अयं भा
वः। प्रणवादिप्रतीकं महतामपि चिरमुपासितं तुर्यप्रतिपत्तिहेतुः। नंदकुमारपदं तु गोष्पदा
न्तर्गततयाऽत्यल्पकल्पिवंत्वसव्रहृष्टा व्रतप्रतिपद्यंते। अहो भाग्यवंतो व्रजवासिन इति। तत्र प्र
णवे यथा परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति परापरब्रह्मत्वं एवं कृष्णपदेपि महदसुरत्वं तत्प्र
तिपत्युपायत्वादिति मध्ये ये॥५॥ ॥मोषुण इति। मो षू णो अत्र जुहुरंत देवा मा पूर्वे अग्ने पित
रः पदज्ञाः। पुराण्योः सद्मनोः केतुरंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं॥२॥ अत्र अस्मिन् गोष्पद
ञ्छसमलसदृशे पदे विषयेऽस्मदुःशोभमनानम कोनूनः। अस्मान् देवाः मा मैव जुहुरंत इतीव त्या

न्माणहरं तु। हे प्रसह्य हरतीदृत्य स्वरूपं। तस्माद्देवांत तन्नाधिपंय देतन्मनुष्या विस्तुरिति देवानां
३२ तद्दर्शनविघ्नकारित्वं प्रसिद्धं। तथा हि अग्ने पूर्वै पदन्नाः उ त्वं विद्यस्य पदस्य वेदितारः पितरः
विद्यावंशप्रवर्त्तकास्तेपि विद्यागोपनपराः संतोऽचनो स्मान्माजुहुरंते त्वनुषंगः। कोसौ य
स्य पदमतिरहस्यमत आह पुराणैरिति। अकारलोप आर्षः। रस्ताः रत्नं न च द्भ्योरितिव
त्। चक्रयोरिव पेऽधिते। सप्तनो रूपाद्यो ध्योः कार्यकारणरूपयोर्द्रिस्पर्धः। अंतर्मध्ये सन्नूके
तुर्नापकः। यत्सा द्वाद्दुपाध्योः स्वरूपं सिध्यति सचिदात्मा सावि स्पर्धः। महद्दित्यादि प्राग्वत्॥
॥ ॥विमे इति। विमे पुरुत्रा पतयंति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्व्याणि। समिद्धे अग्नावृतमिद्व
देम मह द्देवानामसुरत्वमेकं॥ ७॥ कश्चिदाह। मेमम कामाः विषयाः भोगोपकरणसामग्र्यः वि
पतयंति विशेषेण पतनं पतनस्तत्कुर्वंति ते विपतयंति। हष्ट माचा एवशोकेन मूर्छिताजनयंतो पु
विममपतनं कुर्वंतीत्यर्थः। अमैतः पूर्व्याणि प्राचीनानि शर्मि सुखानि शम्मिति मां तस्य हंकी राम
त्वस्य वचनं अ त्वं नत्वा मनुमागच्छे साध्योत्र तेपि शेषः। दीद्ये दीप्यो मूर्छिता सती तत्स्यकी ३२

डावेशभरेणाजीवामीत्यर्थः। अत्र च शापपूर्वकं देवानुपालनं मंने सर्वा अपि। समिद्धप्रदीप्तेऽ
ग्नौ साक्षिणि सति सन्तमिन्द्र सत्समेव वर्द्धयत् देवानां महदेकमसुरत्वमिति॥९॥ ॥ समा
मान इति। समानो राजा विभक्तः पुरुत्रा शयेशया सुप्रयुतो वानु अनु। अन्या वत्सं भरति क्षेति
माता महद्देवानामसुरत्वमेकं॥८॥ समान एक एव सन् राजा गोगोपीगणस्य रंजकः पुरु
त्राः नेकधा विभक्तः विविधेन रूपेणाभक्तः पोषितो गोभिर्वत्सरूपी सन् गोपीभिः क्षेमन्निमि
त्तेषु देहमभ्यव सयेसति। शेरते स्मिन्निति सयो व्यामोहः तस्मिन्सति। शयासु व्यामोहवतीषु
गोगोपीषु वत्सम् एवायं वत्सवत्सपरूपेणास्मानुपेत्य नंदयती अजानन्तीषु प्रयुतः प्रकर्षेण
स्नेहातिशयेन संलग्नः। कदा। वनानु वनान्यनु परिक्रम्य वत्सवत्सपरूपेणागतः सन्नित्यर्थः
ब्रह्मणानीतेषु वत्सवत्सपेषु तन्मातृणां हर्षयितुं स्वयं यथा तत्तद्रूपो बहुभूत एवमक्रूरेणा
नीतोपि अस्मानानंदयितुं द्वितीयं रूपं कृत्वा न यत्नं इत्यहो हो भाग्यमस्माकमिति भावः। आस्तां
मस्मत्सदृशीनां दासीनां कथा। मातरमपि कथमसावुपेक्षितवान् इत्याहुः अन्येति। अन्या

देवकी मथुरायां वसुमिव वसुं स्वस स्वपुत्रमेनं भरति पुष्णाति माता यशोदा च सेति वियोग-
३३ स्वेनस्नीयते ऽनायमेव निर्दृष्टाः किमुत तत्सहचराणां देवानां नेत्रुर्यमित्यर्थः ॥८॥ ॥ आश्लि-
ष्टेति आश्लिष्टा पूर्वा स्वपरा अनुरूपघोजातास्तु नरराणीपुत्रः अंतर्वर्तीः सुवते अप्रवीतामु-
देवानामसुरस्वमेकं ऽ। जारघर्मोपायमलिन… द्वसाद्युः। पूर्वा सु एवं परिगृहीतास्तु युव-
ती भुवि षये आश्लिष्टा आसमंतात् श्लिष्टा नीति सर्वप्रकारेणापि पाणदुःखदइत्यर्थः। अपराः
अपरास्तु नराणां पुनि भिन्नभूतानां स्वअनुरुध्यातङ्क्षात्र तत् नासामनुरोधं करोति ताः परित्याज्य
अस्मात् अतिनायनीसर्पः कीदृश्याः पुसघोजातास्तु। कुंडुलद्वयो हि जरठाः कंसदासपः स्वामि दो-
हिणः कंसस्वं ग्रहलेपनं किंचिद्दृष्ट्वा सद्यस्तरुणाः संज्याश्च जाताः। वयं खंतर्वतीः अंतर्नि-
तामेनमेव ध्यायंत्यः अप्रवीताः अनन्यगामिन्यः लज्जाजवनिकामुन्मुच्य स्वपतिपुत्रादीन् राम
वगणय्य प्रकाशमेव एनं प्रत्यभिसृताः स्वेच्छया रमणाः तादृशी रस्मान् सु वर्तेहि नहितास्वव- ३३
न्दसालने पदेन अस्माद्धि साजन्यं दोषमंगीकुर्वाणा वंशरमणागतोपेक्षाद्दोषादपि न विमे

तीति उक्तं। अत्र हेतुभूते। नांदेवानामिति प्राग्वत्॥९॥ ॥ननु उपमानरं यशोदां परिलस्य साक्षा
ज्जननीमानंदयतो मम न दोष इत्याभावस्संभरति क्वेति मातृ सत्यमुक्तमुक्तं। तथा कोमारे काम
चारे ताचरतोऽपि प्रौढतायां वर्णाश्रमधर्मानुरोधात् पूर्वोक्त स्त्रीब्रह्मचिरविचिंतेवेत्या हितमु
र्वी खिलसुक्तोऽपि दोषो नास्तीत्याशंक्य तमेव दोषं द्रढयंति। शत्रुरिति। शत्रुः पुरस्ताद्द्व
नु द्विमाताऽबंधुरनश्वरतिवत्स एकः॥मित्रस्सुतावरुणस्स व्रतानेमुरहेबानामसुरत्वमेकं॥१०॥
द्विमाता द्वयोर्माजोरपत्यभूतस्त्वं शत्रुःपेते एव न तु किंचिच्छ्वसिति ताहृशः उत्तानशायीत्वं प
रस्ताद्भूतो जातः अप्रधेषि पश्चान्तरभ्ये कायां नु निश्छितं एक एव वत्सो भवान् अबंधनः स्नेह
कारणबंधहीन अश्वरति। अयं भावः। रामरूपेणासामि गर्भ एव मातरं लक्ष्मणानारूप्यस्मि
ते णाजातमात्र एव वेलसंतं निरनुक्रोशो सीति। अहो आश्चर्यं तानि सः। त्वं मित्रस्य वरुणस्य
व्रतानि व्रतफलरूपो सि। ताहृति विधेयायेत्स्व बहुत्वं। मातर्य्यपि निर्दयं तां प्रामुं देवाः
व्रतानि कुर्वती ताश्चर्यमिति भावः॥१०॥ ॥द्विमातेति। द्विमाना होतारविरूपौ सुसम्रा [illegible]

३४

चरतिस्वेति बुध्न्ः प्ररण्णानिरण्णवाचोमरंते महद्देवानामसुरत्वमेकं॥११॥ पुनस्तं द्विमा
ता· होता धर्मसंग्रहाय प्रवर्त्तकः विदथेषु संग्रामेषु समुद्रस्वतंत्रः इद्दशोपि अग्रे पश्चादु
वेनं द्वाद्विंश्रनुचरति मघवान्‌ बुध्न्स्व वसुदेवादिभी द्ववंशोः मुत्नभूतः स्तोति होयतो
वं विपरीतकर्मणोपि भवतः रण्णानिरमणीयानि कर्माणि रण्णवाचः रमणीयवाचः कवयो
मंत्राः वाप्रुभरंते प्रकर्षेण संचिन्वंति एतद्ध्यायन्त्र्विर्दमितार्थः॥११॥ ॥नन्वथाकृतंततोऽहं
बाल्येमापित्रोः सेवां कर्त्तुं संन्निधौ वा स्तातुं न समर्थो भवं द्वदानीं तु न पाकर्त्तुमनुचितमि
त्याशंक्य बाल्येपि महांति कर्माणि कुर्वतस्तव किमपथशक्यं नास्ती दित्याह उः स्वसरस्य वेत्यादि
ना स्वसरस्येत्यादिना। स्वसरस्य वयुध्यतो अग्रे तमयोस्य प्रतीचीनं ददृशेविश्वमायनाः अग्रे तमीति
चरतिनिःषिधंगोर्महद्देवानामसुरत्वमेकं॥१२॥ अभिगत्यादिकर्मणोनामप्यतिरुलायतीत्यं
तमः उतानशायी शिशुः अमगत्याद्दिखपत्सूर्वक्रान्तमुग्लानोर्दू त्ततः पचाद्यच्चात स्यशिशो
रपितव अग्रे तमुखमध्ये विश्वं ददृशे मात्रा। कीदृशं प्रतीचीनं प्रतीचिभवं। वक्षोरोरेए वस्थितं
न तु दर्पसाद्व पराङ्मुखनयनरश्मिवर्बहिष्ठं सदृष्टमितार्थः। आयत् आभिमुखेन प्रविश

राम ३४

तीत्रा यतः खयास्वात्मन्युपशांहृतां एते नजगद्रुत्पत्तिस्थित्याधिष्ठानत्वं स्वतंत्रत्वं च तब्रह्मैव प्राप्ता
हि तु त्संकी दृशास्त्रम्भरस्या रामा दे हि विघुधन्तः प्रहरतः पूतनादीन्नि घ्नतद्रुत्सर्पः यत स्वदमेवं विधोऽ
त स्त्वयि गोर्मतिर्निषिध्यं यथा स्यात्तथा चरति गोस्तत्वमस्यादि वाचः संबंधिनि मतिः ब्रह्मविद्या
स्याच्चेतो व्यक्तिः निसेघतिर्गत सर्पः अवगतिरहितं यथा स्यात्तथा प्रचरति । व्यक्ति विषयत्वे ष्यवधि
घ इति संगग्राहिकया गृहीतुं न शक्यते । फणात्मत्वेन तथा प्यत्वाभावादित्सर्पः तं त्वां परमपु
रुषार्थभूतमपि अपहरतां देवानामिधिप्राग्वत् ॥१२॥ ॥एवंविधस्यापि अक्रूरोपालंभपूर्व
कं स्वस्य कृतार्थत्वमाविष्कुर्वन्ति । निवेवतीति नि वे गेति पलितो दूतअ सेवनम् होम्द्र रति रोचन
नावपूर्षिबिभूद् भिनोविचेष्टे महदेवानाम सुराणमेकं ॥१३॥ पलितोजरठो ष्युमकारी सादी
नः दूतोऽक्रूरो निवेवेति संशंवेगेनगच्छती सर्पः [illegible] भिगम्यमानद्दिश्यमानः । [illegible]
म यं न यति सोऽसावकं तं [illegible] रतिरोचनेन दृश्यमानेन सह [illegible] पेरामहान् सर्वोत्कृष्टः अस्य एव
व एवं विधस्य वत्सपदस्य [illegible] बिभर्ति यमेव नोऽस्मान् [illegible] हि धर्मकानन्त्र [illegible] अभिनः शि

सत्त्वस्यासंबंधिनापयसासांस्त्राब्ध्यारसानंदस्यैकेन शरीरेणाप्यपिव्वतयातपर्यंता। व्रजस्थ
घापुव्रस्ता स्मृतोऽपवर्यतो देवानां महदेकमसुरत्वं॥७॥ पद्येति। पद्यावस्तेपुरुरूपावपं
यूथानैस्तं यच्चविरेदुहाराः। ततस्तुसद्यविचराभिविद्युन्महदेवानामसुरत्वमेकं॥१८॥ पर्जन्य
नादृशंचतुंअभिसारिकाभिरभिसत्युयोग्यातेनवमूर्त्तिरूपा सर्वसंसारबहिर्भूतापिपररेजना
पंपुरुरूवीपापुरूःतावद्भूनिरूपाःता येषांनानिअतिसंदराःतावपूंषिशरीराःतावस्तो। यावंतोऽ
भिसारिकास्तावंतिरूपाःता घत्तेइत्यर्थः। नाभ्योन्याववमूर्त्तिरूपा अभिसारिकाभिरस्पृष्टांमध्यो
तस्थौस्थितारासक्रीडाप्रसंगेइत्यर्थः। कीदृशानिवपूंषिअविरेरिहाराःचीनप्रदेशान्प्रवर्त्ति
प्रकाशयतीतिच्यविः पार्श्वद्वयं यंचेतिवेदप्रकाशयंतीदृष्टिः तांरेरिहाःतास्वेस्विहानाविष्टापि
प्रदेशेषुस्थित्वाग्रसंतीत्यर्थः। ससमंडलेहिएकैकस्याः गोपिकायाः पार्श्वद्वये कृष्णमूर्त्तिद्वयं एकाप
मध्ये सर्वासांसाधारणीति प्रदेशाद्वयस्थाःकृष्णमूर्त्तिः प्रदेशद्वयगामिनीदृष्टिःसर्वासामनाग्रसति।
ततोऽन्यदृग्गोचरा। किमपि न भवतीत्यर्थः। यत्तु ये एवंरूपाः [illegible] ततसततसवेदस्यपयज्ञादेर्वासद्म

चक्षेण पश्यति। प्रकाशयति। अतो ऽस्य घ्येवं कृतार्था समस्तपापिभ्यः स्वदीयं दृष्टदुःखमपहरतां
देवानामित्यादि प्राग्वत्॥१३॥ ॥तद्देव दृश्यं सुखमुपवक्ष्यति। विष्णुरिति। विष्णुर्गोपाः परमं पाति
३५ पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः। अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकं॥१४॥ वि
ष्णुः कृत्स्नस्य पृथिवी गोपाः पालकः अस्माकं परमं पावनं पाथो पानं जलं कोलिंयं विषदूषितं पाति का
लियनिरसनेन रक्षति निर्दोषं करोति। इदं चैहिकसमस्तदुःखहेतूपमर्द्दीपलक्षणं। प्रियाणि
धामानि रम्याणि स्थानानि अमृता अमृतानि ब्रह्मलोकादीनि दधानः स्वशरीरे एव धत्ते इति द
धानश्चतुर्दश भुवनानामाश्रयभूतसर्पः अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद। तानि च सर्वाणि धामानि
अग्निरस्माकं विज्ञानधातुर्वेदानेककब्रह्माण्डबीजगर्भमहाफलस्थानीयं समस्तदृष्टदुःख
निवारणं च भवंतमपहरतां देवानामिति प्राग्वत्। अत्र यो मां पश्यति सर्वत्रेत्यादिशास्त्रोक्तं भिन्नै
र्वभेदानुसंधानं कैवल्यस्यव्यवहितं। भेदस्य प्रसक्तत्वाद्भेदस्य चाहार्यत्वात्। अभिन्ने तु भेद
ज्ञानं कैवल्यस्याद्दमे प्रत्यपाचीनेस्य संनिहिततरं। संसारहेतोर्भेदज्ञानस्य चास्मिन्विप्रकर्षा राम ३५

स्तीति एतद्देवसर्वं यमपि पश्यति त्रिशाखा प्रसिद्धमस्माकं श्रेयति भावः॥१४॥ ॥अहो आश्चर्यं ग
च तोः रामकृष्णयोः मातात्मामपि निवारणं न कृतं तस्मिन्हेतुः नानेति। नानाचक्राते युष्मा इव पं
ष्टु नयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत्॥ श्यावान्वयद्रुषी च स्वसारो महद्देवानामसुरत्वमेकं।१५॥
श्यावि कृष्णवर्णा यशोदा अरुषी अरुणवर्णा रोहिणी एते उभे स्वसारौ भगिन्यावपि यतः यस्मात् स
ननि यं तु यो गोदामबंधनादिना वपुषी रामकृष्णशरीरे बद्धं दृष्ट्वा दृसं नानापपकृ चक्राते पिदि
मव सौ अस्पनरापि स्वपुत्रमहं न प्रेषयामीति आग्रहं करोति चेत् उभयोरप्युत्रावस्थानां भवेदिति
भावः। तयोः सरखोर्मध्ये एकस्याः यशोदायाः अन्यत् एवं कृष्णं वपुः रोचते। परिशेषादन्यदेकं वपुः
अकृष्णं गौरं एकस्याः रोहिण्याः रोचते अतस्तयोरपि स्नेहविच्छेदकारयन्तो देवानाम हदेकम सु
रत्वं॥१५॥ ॥मातेति। माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुघे धापयेते समीची। सत सुतेस दसी से अ
र्त हद्देवानामसुरत्वमेकं॥१६॥ यत्र यस्मिन्वपुद्वये सन्निहिते सति माता च गोरूपा हिता च गो से
उभे अपि द्वे नूरोगस्यावेवमभवतः न तु मातुजराजन्त्वम हो गोग्रीत्वं वा आयातीस्पर्द्धः सबर्दुघे सो

रऽ॥ गर्भो॥ सबुरितिम्हे छे घुस्नीर नामेति प्राचः॥ सगर्भो यस्मामाभेतितु प्रसिद्धं नेष्ठेव। तेन गुर्भ घार
णाद् दृशा यामपि पीसीर भेद इति गम्यते। धापयुते लोकान् वसोश्चुपायये नः। समीचीदोग्ध्रया
२६ मनुकूले। तत्र मातादुहितेति च्छ्रतासमि प्रायेणोक्त वचने। तउभे अमिसंत सादेवस्य सदृशी
वसदृसि अधिष्ठाने श्रौके स्मारव्येप्रूलं गा अतः स्थितेइतिशेषः। अत एव ईले स्तो मि। अयं भा
वः कूस्मामिधातानां गवादीनां जरादिकं नासीत् अतः परंतद्वियोगे तत्रासोढ वीरमिति व्रजस्या
कर्षमसहमानानां गोदुहां देवानापितिप्राभवत्॥१६॥ अन्यस्याद् इति। अस्या वत्सं धे रिहतिमिमा न्य
यक यामुवानि दृघे धेनुरूधः स्तनस्य सापयसापिन्व ने सोमहद्वानामसुरत्वमेकं। १७॥ अग्न्या कौ
स्याः धेनोः वत्सं रिहती लिहंती का घेनुः ऊधः स्त्रीरास्ययति दृघे प्रस्त्रविनं ष्टनवती। न का पी स्यपि
अपि चक्रयामुवामिमायमितवती स्वदूधः भूपर्यंतं। छदे शेनिनायक्षवि दृपिहे शोकात्वेवाइ दं
नजातमिसुर्पः। अजेतवसे घुवत्सपघुचेत्र लगान्द्रनेषुमापायाः वत्सश्मोरूस्मंलिहंतीसवीपि राम
धेनुः भुवासेमितं ऊधोसि दृघे वात्सल्यातिशयादितिभावः। साद्धस्त्वाउ घस्वतीधेनुः स्तनस्य २६

सस्यस्यासंबंधिनापयसासान्नाव्रह्मारसानंदरूपबोनक्षीरेण।अपिन्वतस्यतप्यत।व्रजस्थ
घापुत्रह्लास्मतोऽपनयतोदेवानांमहदेकमसुरत्वं।६।।पदेति।पयावस्त्वपुनरूपावपं
षूर्णानसोच्यविंरेह्रहाराणा।स्वतस्यसद्यविचरामिविइत्यन्महदेवानामसुरत्वमेकं।१८।पतंन
नाद्दशांत्तुंअभिसासिरिणीभिरभिसत्तेयोगपातेनवम्तिरूपसर्वसंसारबहिर्भूतापिपररेजना
र्यपुरुषरूपौपापुरूपणावहूनिरूपाणि।येषांनानिअतिसुंदराणिवपूंषिशरीराणिवस्ते।यावंतोऽ
भिसारिण्यस्तावंतिरूपाणिधत्तेइत्यर्थः।नाभ्योन्यावमूर्त्तिरूपाग्रभिसारिणीभिरस्पष्टामध्ये
नस्थोस्थितारासक्रीडाप्रसंगेइत्यर्थः।कीदृशानिवपूंषिअविरेरिहाणा।चीनप्रदेशान्अवति
प्रकाशयतीतिअवि:पार्श्वद्वयंऐ   यंचेतिचरंप्रकाशयंतीइति:तांरेरिहाणालेलिहानानिविडी
प्रदेशेषुस्थित्वाग्रसंतीत्यर्थः।ससमंडलेहिएकैकस्याःगोपिकायाःपार्श्वद्वयेकृष्णमूर्त्तिद्वयंएकार
मध्येसर्वासांसाधारणोतिप्रदेशत्रयस्थाकृष्णमूर्तिःप्रदेशत्रयगामिनीहिसर्वास्तान्यग्रसति।
ततोन्यदृगोचरा।किमपिनभवतीत्यर्थःयत्त्वयेएवंरूपा[illegible]स्तेतत्रस्वतस्यावेदस्ययज्ञादेर्वासद्म

३२ ग्वधिष्ठानं समर्पणास्थानं वा परं ब्रह्माहं विद्वान् विचरामि विशेषेण जानामि। विद्वानिति ब्रह्मतादा
त्म्याभिमानात्। स्त्रीभावं विसृष्टवती गोपी अस्मानं पुंल्लिंगेन विशिनष्टि। यद्यप्येवं तथापि
देवानां महद्वस्तु रत्नं अस्मद्दुकर्षी सहत्वात्॥ ३८॥ ॥पदानि त्वेति अस्यामेव रासक्रीडायां सर्वाः गो
पीः परित्यज्य एकां गृहीत्वा किंचिद्दूरं गतवान् मार्गे भवान् तां च श्रांतां मा त्वं स्कंधे समारोपि
तवान्। ततस्तामपि गर्वितां परित्यज्य गतवानिति स्मर्यते। तत्रैव राम गतं तं मृगयन्त्योऽवदंति। प
दानि त्वेति। पदानि गमनस्य चक्रे पांसुषु साक्षीभूतेषु स्पष्टान् दृश्यन्ते गमके दृश्यन्ते इति शेषः। कीदृशा
नि दृश्यन्ते क्रीडा गृहस्य पेवने अंतर्मार्गमध्ये निहिते स्थापिते। तत्पोर्द्धयोः पदयोर्मध्ये अन्यदेकं प
दं गुरुत्वं गुरुत्वं जातं तेनानुमीयते यामसौ नीतवान् तामसौ स्कंधे आरोपितवानिति। अत एव दास्यन्
दं आविः स्पष्टं मारवत्वात्। अतः सा धर्मपि ब्रह्मस्य सध्रीचीना सहगामिनी यतः पत्त्या पद्योऽनु
पेता। ब्रह्ममार्गादस्मद्दूरं न पभ्रष्टा। एवं भूतापि सा ब्रह्मेन तत्त्वासनी विष्वूची विष्वक् कदन् सत्यां राम
चतिब्रह्ममन्वेष्टुं गच्छतीति विष्वूचीत्यपत इति शेषः। अत एकस्या अप्युत्कर्षमसहमानानां ३२

देवानामिति प्राग्वत् ॥१९॥ ॥आध्येनव इति। आध्येन पौष्णेन यंता मशिश्वीः सवर्देव्याः शाशा याः प्रदुग्धाः।
नव्या नव्या युवतयो भवंती र्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥२०॥ येषां देवानामस्मास्तु महद्देकमसुरत्वमोसि
तान् अद्येनवः आध्युं मयुतो आसमंतात्कंपयंतो वृस्मावियोगातुराः धेनुदेष्टापिते पाके पो भूयात् एता
उद्दिश्य वातेद यांकुर्वीमिति भावः कीदृश्यः अशिश्वीः अबाल्याः सर्वेध्या इति एवं वनु शाशायाः शो दे
वानां कल्याणो निमित्ते शरनतो शाशायाः दृशाविध हविः प्रदानेन देवांस्तर्पयंत इत्यर्थः। अप्रदुग्धाः दु
ग्धदोहाः निःसाराः अनद्धिधा इत्यर्थः नव्याः नव्याः स्तुत्याः युवे स्तुत्याः युवतयश्च भवती र्भवंत्याः
अत्यंतं गुणावस्यः उपकारकाश्च धेनुर्द्विषंतो देवाः एतत् पूर्वमयाद्वा उद्धिजंतामित्यर्थः ॥२०॥ योस्मा
कं वृत्रमः स एवास्मासु प्रतिकूलो जातः देवास्तदेकाकाराः सर्वा अस्माद्विद्विषवृत्तीः पश्यंतोपिन
नमस्महर्षेः प्रार्थयंते इत्येतावतैवोपलक्ष्यंते स्वामिरित्याहुः यदन्यास्विति यतः यः वृषभो महान् अ
न्यासु वृषभो महान् अन्यासु पूर्वृषभो महान् अन्यासु वृषत्संतीषु गोष्विवास्मास्तु सोरवीति मु
रलीवादनादिना शब्दं करोति तेनास्मानरत्युन्मुखीः करोति। स एवास्माभिर्हायअनस्मिन्पूर्व

स्वोकादं वैरेनोनिहघाति। अन्याभ्योनतिप्रयच्छति। नेनप्रभुणाएवंचितावयंकमन्यंशरणंब्रजेमहि
यतःसएवदापावानूचद्रूःसएवमगःसूर्यःसएववाचसर्वासांप्रजानांराजास्वतंत्रस्तस्मन्द्वय
३८ वभूतांस्ततारिस्सरवर्त्ति नोदेवानेवठपालभामहेइत्यर्थः॥२१॥ ॥यस्मादयंस्वतंत्रस्तस्माद्देवीन
तुकूलयितुं अस्रोवशुणानूकोमेयामद्गलाद्रुः वीरसोति। वीरस्यैतस्यनुस्तवंजनासः प्रनुवोचामवि
ध्य दुरद्देवाः। षोडशायुक्ताः पंचपंचावहंति महद्देवानामसुरत्वमेकं॥२२॥ अस्यवीरस्यनुनिश्चितं
स्वश्चंभोमनाश्ववत्वंद्रुतपलद्वसतांशोभमनायुधवन्तोद्रुः। भोगेजनासःप्रकर्षेणानुनिश्चितंकिंवोचा
माकास्माकंकोऽक्तिरस्तीत्यासयः। किंतर्हि अयमरस्तल्लएवनेत्याद्रुः अस्यएनंदेवाःविदुः ननुवयं
नत्वतोविस्तद्वत्यर्थः यतएनंषोडशायुक्ताः पंचपंचावहंति॥ पंचपंचपंचविंशतिःसंख्यामितभो
क्रात्मसहिताःतत्वाभिमानिनोदेवाःषोडशषड्भिःप्रकारैर्युक्ताः रुधिरपसारचिप्रग्रहहयगोचरस
पेराबद्धाःसंतएनंसाक्षिणंचावहंति तंपरेदेहेवुनिहितेह्रसे अन्तस्तत्र्योवोरन्यऊत्तंमाविरभवत्॥सं राम
घ्रीचीनापप्याद्रुसाविषूचीमहद्देवानामसुरत्वमेकं॥१८॥ तंविषयदेशंप्रापयंति। तथाच ३८

ह्य

ऋतिः आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं यन्न्यास्त्वेषु भोरोरवीति सोऽन्यस्मिन्न्यौहिंनि दधाति रेतः।
स हि स्वपावस्य भगः स रात्ता महद्देवानामसुरत्वमेकं॥२१॥ रथमेव तु सारथिं बुद्धिं तु सार
थिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्ते
त्याहुर्मनीषिणः इति। आत्मादिभोक्तृतानां मिथः संबंधं दर्शयति। एवमेनं विद्वांसो देवाः अस्य
स्यमप्येतद्विज्ञानं न प्रयच्छंतीति महद्दिसादि पूर्ववत्॥ ऋ॥२२॥ ॥देवानामपि भगवज्ज्ञानं दातुं श
क्तिर्नास्तीत्याशंक्याह देव इति। देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ~~पुरुधा बहुप्रकारेण प्रजाः भौतिकीः~~
~~इमा इमानि विश्वा सर्वाणि चतुर्दश भुवनानि च जजान पुपोष च यस्मात्~~ पोष प्रजाः पुरुधा जजान। इ
मा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं॥२३॥ ॥अस्य संबंधः। एको देवस्त्वष्टा सविता
जगत्प्रसवकर्ता अत एव विश्वरूपः पुरुधा बहुप्रकारेण प्रजाः भौतिकीः इमा इमानि विश्वा सर्वा
णि चतुर्दश भुवनानि च जजान पुपोष च यस्माद् एक एव देवोऽस्य फलं नो मम स्वावयवभूत इदं स्व
र्गादिकमुत सर्वं यच्च तत् अहं कुर्वे सतां तज्ज्ञानं सुलभमेव स्यादतो निरनुग्रहाणां देवानां मह

३८

देकमसुरत्वं॥२३॥ ॥दिव्यदृष्ट्वा परां तां भाविनां प्रियकर्मणो भगवंतं स्तुत्वोपालभंते महांति
महीसभे स्वव्ये अमीचीऽउभे ते अस्यावसुनानन्दं इत्यमुष्टावेवीरो विंदमानो वसूनि महद्देवा
नामसुरत्वमेकं॥२४॥ महीमहत्यो चम्वा चम्वौ कौरवपांडवसेने समीची अन्योन्यं संमुखे सं
मेरत् सम्यक् प्रेरितवान्। नेउभे अपि अस्यावसुना बलेन स्पष्टे प्रचलिते। एवं सर्वचालकः
पापं वीरः वसूनि संग्रामे जयलब्धानि धनानि विंदमानो लभमानः स्मृणवे श्रुत इति महदाश्च
र्यमभिन्ने पि भेदं कल्पयतां देवानामित्यादि पूर्ववत्॥२४॥ ॥इमामिति॥ इमां च नः पृथिवीं
विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा। पुरः सदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकं॥२५॥ इ
मां पृथिवीं विश्वं धीयते स्यामिति विश्वधाया स्तां द्वितीयार्थे प्रथमा। बहुभराक्रांतां च नोस्माकं धा
रयित्रीं उपक्षेति उपक्षपालयति हितमित्रोन हितइव मित्रैः इव च राजा रंजकः हितः श्रेयार्थी उपप
प्रवर्तनेन मित्रं दुःखात् तात् भारापहरणेनेति विवेकः। यद्यपि खलनिग्रहः प्रयोजनं तेना
पि स्वकृतं भवत्येव तथापि शर्मसदः उशत्वार्थं सीदंतः समासन्नाः परकल्याणकारिणो ब्रह्मलो

राम ३८

केपुरःसरः अनलसमीपस्थायिनः ननु वीराः मृताः अपि किमु न जीवं नइत्यपेक्षः। तेनासमग्रराजंफल
मुपेत्य स्वकार्यं शत्रुनिग्रहेच्छलं योजयतां देवानामित्याद्युपूर्ववत्॥२५॥ ॥ निषिद्धपुरीरिति। नि
षिद्धपुरीस्थओषधीरूतापारयितं दुंदुश्पृथिवीबिभर्ति। सरवायस्तेवाम भाजः स्यामस्महदेवानाम
स्तुरत्वमकारद्ध। निषिद्धपुरीः निश्चयेनगत्वराः षिधुगताविल्पस्मकिरप। ओषधीरोषधयस्तु नेत
वेवउतआपः अपोपिनवेवतपारयितं धनंचतेनवैव स्वभूतं हेदुंदुश्पृथिवीविभर्ति। यत्किंचित्पृ
थिवीधारयतितत्सर्वस्वद्रीयमेवानस्वकस्तनिजयसीतेतदयुक्तं। गृप्थापियत्किंचिद्धाजेनासंप
त्सजसितर्हि यनुभवं प्रार्थयामस्तदस्मभ्यं देहीत्याशयेनाहुः सरवायद्गति। तेनवभिनस्सिद्धेश्वर
स्योपासनादैश्वर्यप्राप्तावयं सरवायः तं यथायथोपासतेतथैव तेः प्रेता भवतीतिश्रुतेस्वत्सारूप्य
प्राप्तानिरस्तरखीभावाः अतएवसखायस्तवभिन्नाशिस्तंतः कामं उपासना फलंन मैश्वर्यंभजंतीति
तेवामभाजः स्याममवेमाभोगमात्रसाम्यलिंगाद्धेति शारस्त्रोसास्याद्येनवयमपित्वद्वत्तत्संकल्पमा
त्रैश्वर्यमनुभवेमतत्र च देवानामस्तुरत्वमेकं महद्वृकरमस्तिनत्विवारस्तोनास्याः स्यादितिभावः।

एवंचक्रेतस्यापेक्ष्ययाशेषार्जुनादिकृतासख्यात्मिकाभक्तिरेवश्रेयसीतिदर्शितं॥२६॥ ॥अ
४० परामकृष्णाबादायमथुरांगच्छताऽक्रूरेणस्नानकालेयमुनायांजातंभगवद्दर्शनंओस्मनः
कीर्तितासप्तमेइति।सप्तमेसप्तशाकिनएकोमेकाशनादृद्रुः।यमुनायामधिश्रितमुद्राद्योग
वांमज्जेनिराघोअभ्यंमज्जे॥२७॥सप्तसप्तसंख्याःएकोनपंचाशन्मरुतःप्राणायामदेवताः
अघमर्षणोपाकल्पेप्रसन्नाःसंतःएकमेकाएकमेकस्यषोडाद्देशाःप्रत्येकमित्यर्थःशतानिशतानि
एश्वर्याणि॥शतमैश्वर्यंभवतीतियास्कः।दद्रुःदत्तवंतः।यतःअधिश्रुतंसर्वापेक्षयाउपरिश्रु
तंवेदाद्याकल्पितंराघोवित्तंएषासापरमासंपत्तिरुपनिषत्प्रसिद्धंभूमसंज्ञंब्रह्मलोकेचराम
कृष्णवेषंयमुनायांमज्जेस्मृगयेपश्यामीत्यर्थः।तदेवराघःउतऊर्ध्वंआकाशेगवांगोषुसूर्यय
स्मिनुस्थितंसूर्यमंडलेपिइत्यर्थः।तत्रापिसूर्योपस्थानकालेमज्जे।तदेवचराघःअभ्यंत्र
श्वबा×अघमर्षणकालेहरेर्परोक्षितंनिनिहीनेमस्थानेपिमज्जे।अत्रचऊर्ध्वदर्शनंपुरतो
शुनोक्तं।एकस्यराघसोदर्शनेनसर्वकर्मफलान्यवलंबिता॥२८॥ ॥अक्रूरजपंषडन्य राम ४०

रं मंत्रं दर्शयति विष्णोरिति । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । यो अस्क
भायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ २८ ॥ विष्णोर्वीर्याणि वीर्याणि पराक्रमान्हि तं एवं काम
बहुत्वं पाशान्मा येनावृय वामिप्राये । वाच्यवाचकयोरभेदाच्चन्नप्रतिपादकं शब्दं प्रवोचं प्रावोचं प्रो
क्तवानस्मि तमेव दर्शयति । य इति । यो विष्णुः कं पार्थिवानि रजांसि च विममे । कमिति व्यंजनमा
त्रं निःस्वरं अतो विभक्तिस्वरस्य वाच्यशिष्ट इ सन्नुदात्तं । पृथिवी देवता येषां तानि पार्थिवानि बहुत्वं
प्रजायां । तेन ल्यमिति पृथिवी वीजमुद्धृतं भवति । रंजयंतीति ऋप्रदाने नेति रजांसि रंजकानि । विममे
शब्दितावान् एकीकृतेति शेषः । यश्च शब्दस्य प्रमाता उत्तरं उत्कृष्टतरं सधस्थं स्थानं अधिष्ठा
नं अस्कभायत् स्तंभितवान् । तेन तस्मात्मानः स्मृताः स्मर्यामि कारः पुरुषो यतन इति स्टने मंकार
मप्याश्रवरुद्धवान् । एवं ककार लकार मकारे ऋद्धतेषु ईकारमुद्धरति । त्रेधा विचक्रमाण उरु
गाय इति । अस्मिन्नेव मात्र कारुपे जगरंडे त्रेधा विचक्रमाणः त्रीन् वर्णान् अ आ इ एतान् लंघ
यन् चेतुर्थ उरुगायो दीर्घतया गीयत ईकारस्य द्रूपो यमित्यर्थः । अत्र यद्यपि उद्धारक्रमे मका
रात्परत ईकारो दृश्यते तथापि मकारस्य उत्तरमिति विशेषणान्नतः पूर्वत्वं । तेन ककारलक

र ईकारमकारसंयोगात्क्लींकामबीजमुद्धृतं भवति॥२८॥ ॥प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्ये
ण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियंति भुवनानि विश्वा॥२९॥ ॥वि
४१ ष्णुः वीर्येण कामबीजेन सहउच्चारितं तत्स्तुतं प्रस्तवने प्रकर्षेण स्तोति। ननु किं यस्य वाच्यो यः मृ
गो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इति। यथा भीमो भयंकरो मृगः सिंहस्तद्वद् दृष्टान्म ई यम्निस र्थः। कुच
रः कौ पृथिव्यां भूतपूर्वः नृसिंहावतारः। कुचतारश्चाद्वे दीर्घस्तुरकौरवं कुर्वाणो गिरिष्ठाः
गिरौ गोवर्द्धने तिष्ठतीति तादृशः। नेनक्लस्य इति पदं लक्ष्यते। यद्यपि गिरिष्ठत्वं रघूत्स नृसिंहस्या
चास्ति तथापि तयोर्वीर्यसाहचर्याभावान्नात्र ग्रहणं युज्यते। यस्य विष्णोर्वामनावतारे उरुषु महत्सु
त्रिषु विक्रमेषु पादविक्षेपेषु विश्वा भुवनानि चतुर्दश लोकाः अधिक्षियंति संक्षिप्यंते। तावन्म
ध्ये ऽधिवसंतीति वा॥२९॥ ॥चतुर्थीनमः शब्दावुद्धरति। प्रविष्णवइति। प्रविष्णवे शूषमेतु
मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे। य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः॥३०॥ ॥ते राम
स्मै गिरिष्ठाय विष्णवे शूषं सर्वप्रसवस्य मं मन्म मनुते नेनेति मन्म हृदयं प्रेतु प्रकर्षेण गच्छतु। ४१

अत्र हृदयन्ति भिन्नि नमः शार्ङ्ग उच्यते । तत्संयोगान्नृविस्मय इति द्वितीयास्थाने चतुर्थ्या अनुकरणाद्बह्व
स्मशा ब्राह्मणातुषीद्याल्यात नेनृसिंहायनमइत्युक्तं भवति । गिरिस्थिते गोवर्द्धनाधाय । उरुगायाय
महाकीर्तये । वृक्षस्ये अभिमनपरवर्णकाय । धावि स्मुः इदं दीर्घमहन्नाचायाचक्रेचप्रायनं प्रकीर्ण
गानिगृहीतं सन्तसघस्थैर्जनानां विघानां वाष्टानं भुवनकोशं वाञ्छ यं च एको विममे त्रिभिरित्य देभिः
त्रिभिरेव पदैः । प्रक्रमैः श्रीवृत्सायनमइत्येनेर्वाविममेपरिमितवान् । नस्ये मन्ये एविति संबंधः ॥
अस्यैव मंत्रस्य माहात्म्यं अस्यजानंतो नामचिद्विवक्तनेत्यं नेमं चैः कथ्यन इति मुक्तिकागेरयमुपा
स्यः ॥३०॥ ॥इति श्रीमत्स दवान्यप्रमाणाम र्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंस गोविंद सूरि सू
नोर्नीलकंठस्यकृतौ स्वोद्धृतमंत्र भागवत व्याख्यायां मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां अक्रूरकांडस्तती
यः ॥ ॥अथ मथुरां श विष्टयोरामकृष्णयोः रजकमालाकारादिभुनिग्रहानुग्रहादिकमाह । यु
वमिति । युवं वस्त्राणि पीवसाव साथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः । अवातिरतमनृतानि विश्वा सृ
तेन मित्रावरुणा सचेथे ॥१॥ मोमित्रावरुणौ पूर्व पश्चिमौ अंतर्यामि स्वच्छाम्यानो योदेवानां

नामधाएकएवेतिसर्वदेवतानामभिस्तयोरभि मे यत्वसाद्यागे दर्शिन त्वात्। युवंयुवांव
रक्षांसि परकी यानि पीवसा बलेन न सा धे स्वान नु छो ह य यः। वं [illegible] रजके ह ब्यान द्यां यानिवा ४२
संसि बला दृहीतवतावितिप्रसिद्धा। तथायुवोः युवयोः मंतवः मानयितारः सर्गाः सृजंति देव
लगनुलेपनादीतिसर्गाः मात्माकारवुभ्रादयः अच्छिद्राः पूर्णाजाताइतिशेषः। आत्मत्वाभा
दवहि पूर्णत्वं भवति नामयेतितेऽच्छूतच्छूताजाताइत्यर्थः। तथा विश्वासकारउदयेवं यावको
रमितिसंहितायां द्रुस्वत्वंविश्वसते नेति सर्वाशिअनतानि आत्मनिगोपत्वं द्रुमित्नपुत्रे कं
सेचयादेवत्वं मध्यम तं गजादिषु भयंकरत्वमित्येतानिअवातिरनामीशावेतौ। तथा सते नस्वा
येनसतेनयादेवत्वे नसचेयेसंगतवंतौ। गोपत्यप्रविहायेन रांश्चानन्तप्रधानान्निहतवंतावि
त्यर्थः॥१॥ ॥तच्च कैसबधप्रकारमाह। वंद्रइति। इंद्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पप्रौ रो
दसी महित्वा। पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः॥२॥ इंद्रः विश्वैः सर्वै राम
वीर्यैः बलैः पत्यमानः पतन् अर्थात् मचादघः पातितस्यकसस्यापरातिपुराणाश्च्या भातेम ४२

हि त्वा महात्म्येन गुरुत्वेन तु भे रोदसी द्यावापृथिवी आपप्रो पूरितवान् त्रैलोक्यस्यांतर्गतस्य
भारं बिभृवानि पर्दः अत एव पुरं शरीरं हारयतीति पुरंदरः शत्रुशरीरविदारकः तत एव वज्र
त्रहाघ्नं मंपि धातुः वेसस्य हंता । वृत्रस्तुर्विश्वपाल्न नक्षामा सेनासमूहाय स्यास्वस्पृ त्रेगाः । एवंभूतइं
द्रः परमेश्वरस्त्वं महाविभ्रान्मारि पश्वः बहुमश्रुप्रायान् अस्तुरान् संगम्य संगत्य विनिग्रहो स्य यद्वा नः
अस्मान् आम्बरसाकल्येन पालय ॥२॥ ॥ स क्षमं मा समानानामिषि मंत्रे प्रागुदाहृतं राजराजप्र
र्थनं तद्रघुनाश्वकाद्रवः कुत्साय संयाद्यंनीसाह । यशस्करमिति । यशस्करं बलवंतं प्रभुत्वेन
मेव राजाधिपतिर्बभूव । संकीर्णानागाश्वपतिर्नराणां सुमंगलं सततं दीर्घमायुः ॥३॥ द्वितीयाः प्र
थमार्थे । राजाधिपतिः नराणां मध्ये यशस्करो बभूव । यद्वा यो बलवान् यशस्करः प्रभुत्वेन स रा
जाधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । स एव संकीर्णानागाश्वपतिः सन् नराणां सततं सुमंगलं दीर्घमायुश्च दत्तवा
न् ॥३॥ ॥ यो धर्त्तीनि । यो धर्त्ता भुवनानां य उस्राणामपीच्या वेद नामानि गुह्या ॥ स कविः काव्या पुरु
रूपं द्यौरिव पुष्यति नभंतामन्यके समे ॥४॥ यो विष्णुः भुवनानां भूतादीनां धर्त्ता यश्च उस्राणां गवां

पीच्यामप्यपीच्यानि रम्याणि तत्तद्गुणविशेषवन्ति तानि नामानि वेद जानीते। गुह्यानि गुह्यानि यथोक्तं भारते।
स्तवमानपि ज्ञानानि सन्ध्यक्षराणि तत्त्वज्ञानां येषामत्र समुपाध्याय अपि वं ध्याप्रसूयते इत्येवं ग
४३ वामपि गोप्यानि नामानि सन्तीत्यर्थः। स कविः सर्वज्ञः काव्यकाव्यं कवीनां स्तुतिं पुरु बहुविधं रूपं पु
ष्यति आदाय पुष्टं च करोति। तत्र दृष्टांतः। द्यौरिवेति। यथा द्युष्ठाः देवाः प्रति यजमानं रूपमेदा...
युगपदनेकान्यज्ञानानि तिष्ठति तद्वदित्यर्थः। नमं नामिति प्राग्वत्॥४॥ ॥यस्मिन्विश्वानि काव्येति मंत्रः
प्राग्व्याख्यातः। तदनंतरमंत्रं व्याकुर्मः। पत्रा स्तिवति। यथा स्वल्क आश्रयो विश्वा जातान्येषां। परिस्थाभौति
मर्मस्तद्दुरणास्य पुरोग येविश्वे देवा अनुव्रतं नमंता मन्युके सम॥५॥ आशीरतेषिम नू ह ताथायो
हंतत्र यः आस्तुग्रहिराणिषु आसाम पीपे आवक्रः अनति सततं गच्छति विद्यते इत्यर्थः युगपत् सर्वा
सु सन्निहितो योगेनातस्मा एषां सन्निहितानां भ्रात्रादीनां विश्वा सर्वाणि जातानि जन्ममात्राणि स्व
भूतानि। सर्वे पर्याप्त सर्वकामा इत्यर्थः। वरुणस्य पापपतेः गयप्राणा वेगया इति श्रुतेः प्राणभृते
गृहे समुद्रे पुरोदेशे पश्चिमसमुद्रस्य पूर्वस्यां दिशि समीपे द्वारकायामित्यर्थः। धामानि स्थानानि राम
बंधूनां च परितः मर्मस्थात् प्रतिश्रयेन परामृशति। सर्वेषां गृहस्थं विचारयन्नास्ते तत्र दृष्टां ४३

तः। यथा विश्वेदेवाः अनुव्रतं प्रतिव्रतं सर्वेषां यजमानानां गृहंगृहं प्रतीसर्पः। तथा योयोगेन प्रतिगृ
हं आसेत द्रीयानामस्माकं नमंताममकेसमे॥५॥ ॥अथ यास्य श्रीरामेश्वर्यंवर्णयति पारिजातहरणो
नारदवाक्यं अपिवृश्चेति। अपिवृश्च पुराणा वद्भततेरिव गुष्पितमोजो दासस्येंद्र मय। वधेनेंद्रस्या
संभृतं वस्विंद्रेणाविभंजेमहि नमंतामन्यके समे।६। हे भगवन् गुष्पितं पुष्पितं पारिजातद्रुमं व्रततेः
रिव लतनायाः सकाशात् पुष्पगुच्छमिव दिवः सकाशात् पिवृश्च आच्छिंधि। पुराणा बतत्वि हेतुवन् अ
दितिपुत्रत्वेन इंद्रस्यामाहारोभूत्वे तसर्पः। दासस्यविघ्नकर्तुरिंद्रादेश्च ओजः सामर्थ्यं इंद्र भव नाशय।
वयंस्य षयः तत् प्रसिद्धं अस्य बुद्धिस्थस्य अनेन कश्यपेन पित्रा संभृतं संचितं पारिजातारव्यं वसु ध
नं इंद्रेणासाद्धं न वविभजेमहि विभागं करिष्यामः। एरावतादीनामुप[illegible]भोगमिंद्राद्यः कुर्वंतु पारिजातं
तु त्वदीयमंशं दापयिष्यामः इत्सर्पः। एतेन पारिजातहरणो[illegible]कमदम्य गच्छ प्रोक्तः नमंतामिति
प्रागवत्॥६॥ ॥तदेवं से मनोरथपूरणोक्तं देशांतरस्थानामपि नवृक्षनमिलाहा। वासथ
ला वेत्ति। द्वैपदीवाक्यमिदं। वासयं सीव वेधसस्त्वेनः क दानइंद्र वचसो बुधीः। अस्तेनासाधि वो
पारयिंस्तु वीरं वृक्षोनो अर्वाञ्चिहीनवाजी।७। हे वेधस इंद्र ब्रह्मणोपि परमेश्वर त्वं न अस्मान् वेधो

रवसभार्यां दुःशासनेनोपसृष्टां पृष्ठवस्त्रां न बहु दुःखं मृजायां नस्तां तैरैवांसयसीव प्राच्छादयसीव
ऊर्ध्वं धिरसम्यापगमे अनंतरं तदाच्छादितमेवात्मानं पश्यामि तस्माछादयमानं अनेनानुमीयते वांसयसीवेत्यर्थः नो
 स्माकं वशसः प्रार्थनावाक्यं दूरदेशस्थमभवान्कदाचुबोध कृष्ण वानासि त्रीहीहि शिवाक्यो व्याजारणास्त्रागवत्राणी कृ
तवानसीत्यर्थः किंच अस्मंगृहे रयिं राज्यादिकं धनं सुवीरं परिक्षिद्राख्यं पुत्रं च तत्संपालनेन धिया बुद्धि
सान्निध्येन चरक्षः एतनाः सिणातीशत्रुसेन्यसीहर्ताअर्वा नित्यसीलिहितो वाजी वृगवान्कोस्मान् उपीत अ
वहतः पाण्डयितयातः जयद्रथवधादौ हि भाति ह्यागे मादर्जुननाशे पांडवानां गृहमेवोच्छिन्नं स्यात् अतो
गृहस्येव सी रक्षणं त्वये वकृतम् एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥७॥ अग्निप्रसादात्तवस्यात्य
न्तं लादृग्मुत्साधिकमेव भगवंतं संस्तोतिज्ञो यद्धेव ॥ मानो अग्ने इति ॥ मा नो य अग्ने वीरं
ते परादा दुर्वाससे मतये मा नो अस्यै ॥ मा नः क्षुधे मा रक्षसे स ऋतावो मा नो दमे
मा वन आजुहूर्थाः ॥८॥ उ हे अग्ने नः अस्मान् सुवीरं ते अविक्रान्ताय अर्जुनाद
न्यस्मै स्वयंवरे काले मा परागाः मन परादत्सद नवा नाकि तथा दुर्वाससे शषयेयवने
दुर्योधनवचनादकाले अभ्यागताय वध्यर्थे तुथ्यः तस्या मतये विरोधिबुद्धये यदपकाले पिगतं

मां ९ शिष्यैः सहितं न भोजयिष्यंति तर्हि सर्वान् पांडवान् शापेन भस्मीकरिष्यामि स एवं दुरूपायेऽप्य
स्य बुद्धिं स्थापयेन्नो मा दाः। मा नः दह्येः। वने सूर्यप्रसादान्न दुःखं यापिनः मा दाः मा रदाः से
भीमार्जुनयोः परोक्षं धर्मराजं मा च हतवते ब्राह्मणाद्युपायं रक्षसे नो ऽस्मान्मा दाः। हे सना
वः सनातन सत्येन वाति चरंतीति तस्य संबोधनं हे सनवः हे घर्मसाक्षिति कं हे सत्यप्रदा पातिन्॥
इमे गर्हे कौरवसभायां नो ऽस्मान् मा आजुहूर्षीः न प्रसह्य हतवानसि दुःशासनादिद्वारा। तथा
वने ऽपि जयद्रथद्वारा मानं आजुहूर्षीः। तत्र तत्र बाधितुमागतेषु शत्रुषु रक्षितवानसि सोऽस्य धः॥
८॥ ॥अथ हरिवंशोक्तपर्वहितो भगवतः समुद्रे सलिलक्रीडां मनुर्वर्णयति मंत्रः। उत्समुद्रा
दिति। उत्समुद्रान्मधुमाँ ऊर्मिरागात्साम्राज्याय प्रतरं दधानः। अमी च ये मघवानो वयं च इषमूर्ज
मधुमत्संभरेम॥९॥ समुद्रान्नीरादकारपि मधुमान्। प्रमत्तमयः ऊर्मिः उदागात्। सर्वा
न उद्गताः। स च साम्राज्याय यस्मात् पूर्वराजाधिराजो हरिः तस्येदं जलक्रीडाकर्म साम्राज्यं न सैन्यस्य
स्य क्रीडार्थं प्रतरं प्रकर्षेण तारं दधानः। स एव समुद्रस्तरन्नूर्मिर्विपुलतरंगस्त्वोघतत्र इत्यर्थः। अ

मीचपुरोवर्त्तिनो मम यमानः इंद्रतुल्याः ये देवाः संति वयं च मानुषाः सर्वे सहैव द्वंद्वं प्रभंजं जी
२ संवमधुमत् अमृतस्वादुमत् संभरेम विहारे स्वीकुर्मः स्वार्थमीश्वरार्थं च विश्ववः ॥८॥ ॥
एवं समुद्रः क्रीडता भगवता स्वलोके प्रस्थापित इत्याह। स समुद्र इति। स समुद्रोऽपि पूर्वं स्तुतो थे
४५ धामि वरो हतिनि यदा स्तु यजुर्दधे। समाया अर्चिर्या यदा स्तगात् ज्ञाकुमारूहन्न भतामनुके
समे ॥१०॥ यो विष्णुना क्रीडापुष्करिणीकृतः स प्रसिद्धः समुद्रः अपीच्याः रम्यतमः। नु रोवे गवा
न। ~~सयजुः प्राव्हितः मायाः~~ घोरो हतीवा। स्वर्गी येन यास्व स्याधि क्यं दर्शयती वा। यत्य तः
अस्तु सामुद्रीषु अप्सु। यजुः इस्पत इति यजुर्य ह्येश्वरो भगवान् निदधे स्वयमेव क्रीडार्थं स्था
स्थानं स्थापितवान्। स यजुः प्राव्हितः मायाः अपरिमितस्त्रीपुत्रबंधादिरूपेणादर्शिताः अ
स्तगात्। हंसितवान् सर्वासां मायानामुपसंहारं चकारेत्यर्थः। मायाः पूतनावधादिलीलाः
अस्तगात् विस्तारितवानिति वा। तत्र हिंसायां हेतुः अर्चिनापदेति। अर्चिना पूज्येन अर्चि
रादिमार्गपर्वणा वापदेन वैकुंठाख्यस्थानेन तत्प्रापयितुमित्यर्थः। ततश्च स्वयमपि ताभि रा म ४५

॥राम
४६

र्यायाभिः सह नाकं स्वर्गं आरुहत् आरूढवान् । एनमेवं कीर्त्तयतो मम कामक्रोधाद्याः सर्वे स
र्वे अन्यके कुत्सिताः शत्रवो नानायोनिप्रदत्वात् न भवंतामामृष्यंतामित्यर्थः ततश्च निर्वि
घ्नेन वयमपि भग   नंदं प्राप्स्याम इति भावः ॥१०॥१०८॥ ॥ वाक्यार्थे व्यासवाल्मी
कीपदार्थे यास्कपाणिनी । रामकृष्णकथां मंत्रे गीयतां मम नायकौ ॥ सार्द्धशतद्वयमस्यां रा
मकृ   यानुगम् । दर्शितं भगवांस्तेन तुष्यतां सात्वतां पतिः ॥ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाण
मर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ स्वोद्धृतमंत्र
भागवतव्याख्याव्याख्यायां मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां मथुराकांडश्चतुर्थस्समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥ श्रीकृ
ष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

राम
४

।

११

पो०सं० 2006